

บทที่ ๒

ประวัติและพัฒนาการของวรรณกรรมบาลี

พระมหาชาติ ฐานชิวโต, ผศ.ดร.
อาจารย์สิทธิมนต์ ตีสันเทียะ

วัตถุประสงค์การเรียนรู้ประจำบท

เมื่อได้ศึกษาเนื้อหาในบทนี้แล้ว นิสิตสามารถ

๑. บอกความหมาย ลักษณะ และประเภทของวรรณกรรมบาลีได้
๒. บอกประวัติและพัฒนาการวรรณกรรมบาลีพระไตรปิฎกตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันได้
๓. อธิบายประวัติและพัฒนาการวรรณกรรมอรรถกถาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันได้
๔. จำแนกประวัติและพัฒนาการวรรณกรรมบาลีสฎีกา อนุฎีกา และโยชนาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันได้
๕. อธิบายประวัติและพัฒนาการวรรณกรรมบาลีปกรณ์วิเสสตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันได้

ขอบข้ายเนื้อหา

- ความหมาย ลักษณะ และประเภทของวรรณกรรมบาลี
- ประวัติและพัฒนาการวรรณกรรมบาลีพระไตรปิฎกตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน
- ประวัติและพัฒนาการวรรณกรรมบาลีอรรถกถาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน
- ประวัติและพัฒนาการวรรณกรรมบาลีสฎีกา อนุฎีกา และโยชนาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน
- ประวัติและพัฒนาการวรรณกรรมบาลีปกรณ์วิเสสตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

๒.๑ ความนำ

ประวัติศาสตร์และเรื่องราวเหตุการณ์สำคัญของมวลมนุษยที่เกิดขึ้นในอดีตล้วนบันทึกเป็นตำนานให้อนุชนศึกษาเรียนรู้เพื่อเป็นแบบอย่างหรือเป็นแรงบันดาลใจการดำรงชีวิตในทางสร้างสรรค์ อันก่อให้เกิดประโยชน์แก่ตน คนรอบข้าง สังคม ประเทศชาติและพระศาสนา วรรณกรรมบาลีก็เช่นกันเป็นคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาทที่บันทึกประวัติความเป็นมาของพระพุทธศาสนาและหลักคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันที่แสดงและสั่งสอนเอาไว้ ได้รับการสืบทอดมาโดยพระอรหันตสาวกและพุทธบริษัท การเผยแพร่ช่วงพุทธกาลใช้วิธีท่องจำที่เรียกว่ามุขปาฐะ จำได้แล้วบอกเล่าสั่งสอนปากต่อปาก หลังพุทธปรินิพพานได้สังคายนาร้อยกรองพระธรรมวินัย จัดหมวดหมู่คำสอน วรรณกรรมบาลีพัฒนาการรูปแบบเป็นปิฎก ได้แก่พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และ พระอภิธรรมปิฎก รวมเรียกว่าพระไตรปิฎก พระไตรปิฎกมีพัฒนาการสู่การจารึกแล้วบันทึกเป็นลายลักษณ์ลงใบลานครั้งแรกเป็นอักษรสิงหล ราว พ.ศ. ๔๓๓ ต่อมา มีวรรณกรรมบาลีลดหลั่นเป็นลำดับ ได้แก่อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และปกรณ์พิเศษ ต่อมากลุ่มประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาคัดลอกพระพุทธพจน์คือพระไตรปิฎกด้วยอักษรประจำชาติ มี อักษรสิงหล อักษรพม่า อักษรเทวนาครี อักษรเขมร อักษรไทย เป็นต้น ได้สืบทอดมาถึงปัจจุบัน

๒.๒ ความหมาย ลักษณะ และ ประเภทของวรรณกรรมบาลี

๒.๒.๑ ความหมายของคำว่าวรรณกรรมบาลี

คำว่า “วรรณกรรมบาลี” ประกอบด้วยคำว่า “วรรณกรรม” และคำว่า “บาลี” คำว่าวรรณกรรมตามพจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ ให้ความหมายว่า งานหนังสือ งานประพันธ์ บทประพันธ์ทุกชนิดทั้งที่เป็นร้อยแก้วและร้อยกรอง เช่น วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ วรรณกรรมของเสถียรโกเศศ วรรณกรรมฝรั่งเศส วรรณกรรมประเภทสื่อสารมวลชน^๑ วรรณกรรมเป็นคำมีความหมายค่อนข้างกว้าง โดยจะหมายถึงงานเขียนหรือข้อเขียนทุกประเภท ไม่จำเพาะว่างานนั้นจะมีอรรถรสด้านเนื้อหาเหมือนกับวรรณคดีหรือไม่ก็ตาม^๒ คำว่าบาลี ถ้าเป็นคุณบท แปลว่าภาษาที่รักษาไว้ หมายถึงภาษาที่รักษาพระพุทธพจน์ อันเป็นหลักคำสอนของพระพุทธเจ้า วรรณกรรมบาลีชั้นเดิมจึงหมายถึงคัมภีร์รวบรวมหลักธรรมคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าคือพระไตรปิฎก อันเป็นคัมภีร์หลัก บันทึกเป็นภาษาบาลี

๒.๒.๒ ลักษณะของวรรณกรรมบาลี

วรรณกรรมบาลีมีลักษณะพิเศษต่างจากวรรณกรรมอื่น วรรณกรรมบาลีมีเนื้อหาอยู่บนพื้นฐานแห่งความจริง ความงามและความดี เนื้อหาประกอบด้วยเหตุผลแสดงข้อเท็จจริงอย่างมีระบบ ในแง่ที่เป็น

^๑ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, (กรุงเทพมหานคร : นานมีบุ๊คพับลิเคชันส์, ๒๕๔๖), หน้า ๑๐๕๔-๑๐๕๕.

^๒ พระศรีวิสุทธิคุณ (สฤชต์ ประชาต), “การศึกษาวิเคราะห์หลักการและเหตุผลของการสร้างสรรค์วรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาในสมัยสุโขทัย”, สารนิพนธ์ดุขฎิบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัยมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๔๕), หน้า ๓๖.

วรรณกรรมสื่อแสดงอารมณ์ความรู้สึกนึกคิดความบันเทิงใจและจินตนาการสะท้อนให้ผู้อ่านเข้าใจความจริงของชีวิตและความจริงของโลกตามหลักพุทธธรรมให้เห็นอย่างชัดเจน ด้วยวรรณกรรมบาลีที่มีลักษณะพิเศษด้านเนื้อหา กล่าวคือ^๓ ที่มีลักษณะเป็นคำสั่ง หรือ ข้อห้ามคือพระวินัย ที่มีลักษณะเป็นคำสอนคือพระธรรม ที่มีลักษณะเป็นวิชาการล้วน ๆ คือพระอภิธรรม วรรณกรรมบาลีพัฒนาการจากรุ่นสู่รุ่น สืบทอดตั้งแต่ยุคพระไตรปิฎกเป็นต้นมา เนื้อหาเป็นไปตามมติของพระสังคีติกาจารย์ครวทำสังคายนา ที่ต่างจาวรรณกรรมอื่นคือวรรณกรรมบาลีประมวลความรู้สภาวะตามกฎธรรมชาติที่ได้จากการตรัสรู้ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แสดงญาณทัศน์ที่เป็นสัจธรรมยิ่งกว่าวรรณกรรมทั่วไป

๒.๒.๓ ประเภทของวรรณกรรมบาลี

วรรณกรรมบาลีมีหลายลักษณะ ถ้าแบ่งตามที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแล้วพระอรหันตสาวกทำสังคายนาจัดเป็นหมวดหมู่ มี ๒ หมวด ได้แก่ ๑) พระธรรม หลักคำสอนแสดงความจริง หลักดำเนินชีวิตที่ดี และ ๒) พระวินัย เนื้อหาเป็นคำสั่ง เป็นกฎระเบียบ เป็นข้อห้ามให้ละเว้นบาปอกุศล ถ้าแบ่งตามปิฎก มี ๓ ปิฎก เรียกว่าพระไตรปิฎก ได้แก่ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก ถ้าแบ่งตามการประพันธ์ มี ๓ ประเภท ได้แก่ ประเภทร้อยแก้ว (คัชชะ) ประเภทร้อยกรอง (ป็ชชะ) และประเภทผสมผสาน (วิมิสสะ)

ตัวอย่างประเภทวรรณกรรมบาลีแบ่งตามการประพันธ์ ดังนี้

๑) ประเภทร้อยแก้ว (คัชชะ) วรรณกรรมที่มีรูปแบบการประพันธ์เป็นร้อยแก้ว ภาษาคำความเรียงทั่วไป สละสลวยด้วยเสียงและความหมาย เรียกว่า จุณณียบท เช่น ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร

เอวมเม สุตฺโต เอกํ สมยํ ภควา พาราณสียํ วิหริตฺติ อสิปตฺเนน มิคทาเย ฯ ตตร โข ภควา ปญจวคฺคิเย ภิกฺขุ อามนฺเตสิ เทวเม ภิกฺขเว อนฺตา ปพฺพชิตฺเตน น เสวิตพฺพา ฯ โย จายํ กามเมสุ กามสุขลลิกานฺุโยโค หิโน คมฺโม โปถุชชนิกो อนริโย อนตฺถสฺสยฺหิตฺโต โย จายํ อตฺตกิลมถานฺุโยโค ทุกฺโข อนริโย อนตฺถสฺสยฺหิตฺโต ฯ เอเตเต ภิกฺขเว อุโภ อนฺเต อนฺุคฺคมฺม มชฺฌิมา ปฏฺฐิปทา ตถาคเตน อภิสมฺพุทฺธา จกฺขุกรณฺี ญาณกรณฺี อุปสมาย อภิญฺญาย สมฺโพธาย นิพฺพานาย สํวตฺตติ ฯ กตมา สา ภิกฺขเว มชฺฌิมา ปฏฺฐิปทา ตถาคเตน อภิสมฺพุทฺธา จกฺขุกรณฺี ญาณกรณฺี อุปสมาย อภิญฺญาย สมฺโพธาย นิพฺพานาย สํวตฺตติ ฯ อยเมว อริโย อภฺจฺจฺจโค มคฺโค ฯ เสยฺยถิทํ ฯ สมมาทิจฺฉิ สมมาสงฺกปฺโป สมมาวาจา สมมากมฺมนฺโต สมมาอาชีโว สมมาวาโยโม สมมาสติ สมมาสมาธิ ฯ อยฺ โข สา ภิกฺขเว มชฺฌิมา ปฏฺฐิปทา ตถาคเตน อภิสมฺพุทฺธา จกฺขุกรณฺี ญาณกรณฺี อุปสมาย อภิญฺญาย สมฺโพธาย นิพฺพานาย สํวตฺตติ ฯ^๔

คำแปล: ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ป่าอสิปตนมฤคทายวัน ใกล้เมืองพาราณสี ณ ที่นั่นแล พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกภิกษุปัญจวัคคีย์มา ตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ส่วน

^๓ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, วรรณคดีบาลี ปรับปรุง, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๓.

^๔ ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๖๖๔/๕๒๘.

สุดโต่ง ๒ อย่าง บรรพชิตไม่ควรเสพ เป็นของเลว เป็นของชาวบ้าน เป็นของปฤชชน ไม่ประเสริฐ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ๑ การประกอบความลำบากแก่ตน เป็นทุกข์ ไม่ประเสริฐ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ๑ ข้อปฏิบัติอันเป็นทางสายกลาง ไม่เข้าไปใกล้ส่วนสุดโต่ง ๒ อย่างเหล่านั้น อันตถาคตได้ตรัสรู้แล้ว กระทำจักขุ กระทำญาณ ย่อมเป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ก็ข้อปฏิบัติอันเป็นทางสายกลางนั้น เป็นโณน คือ อริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ นี้แหละ ได้แก่ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ วาจาชอบ การงานชอบ เลี้ยงชีพชอบ เพียรชอบ ระลึกชอบ ตั้งใจชอบ ข้อปฏิบัติอันเป็นทางสายกลางนี้แล อันตถาคตได้ตรัสรู้ กระทำจักขุ กระทำญาณ ย่อมเป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน^๕

๒) ประเภทร้อยกรอง (ปรัชชะ) วรรณกรรมที่มีลักษณะการประพันธ์เป็นร้อยกรอง รูปแบบเป็นโคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน ตามกฎเกณฑ์ฉันทลักษณ์ ที่เรียกว่า คาทา ดังตัวอย่าง

มวณณเถถ ปาปสส	น มตฺตํ อาคมิสสตี.
อุทพินทุนิปเตน	อุทกุมโภปิ ปุรติ;
ปุรติ พาโล ปาปสส	โลกํ โลกํปิ อาจันนตี. ^๖

คำแปล: คนเรา ไม่ควรดูหมิ่นบาปว่ามีประมาณเล็กน้อยจะไม่มาถึงตน
แม้หม้อน้ำ (ที่เปิดฝาตั้งไว้ตอนฝนตก) ย่อมเต็มได้ด้วยหยดแห่งน้ำ
(ที่ตกลงทีละหยด) ฉันทใด คนเขลา ผู้สั่งสมอยู่ ซึ่งบาปแม้ทีละน้อย ๆ
ย่อมเต็มได้ด้วยบาป ฉันทนั้น

๓) ประเภทผสมผสาน (วิมิสสะ) วรรณกรรมที่มีรูปแบบการประพันธ์ผสมผสานระหว่างร้อยแก้วกับร้อยกรอง นำบทร้อยกรองที่เป็นคาถาภาษิตในพระไตรปิฎกมาเป็นบทตั้งแล้วอธิบายขยายความด้วยภาษาร้อยแก้ว เหมือนการแต่งกระทู้ธรรมหรือการแสดงพระธรรมเทศนา มีบาลีเป็นบทตั้ง มีคำอธิบายขยายความภาษาไทย หรือถ้าเป็นบาลีล้วนมีคำอธิบายเชื่อมโยงร้อยแก้วกับร้อยกรอง ส่วนใหญ่พบในรูปอธิบายคาถาที่เรียกว่าแก้อรรถ เช่นในอรรถกถาธรรมบท หรือ ในท้องเรื่อง เช่น

ตัวอย่างที่ ๑ ผสมผสานอยู่ในท้องเรื่อง

“ภาติก ตรุณาปิจ ตาว, มหุลลกกาลे ปพพชิสสเถติ. “ตาท มหุลลกสฺส หิ อตฺตโน
หตฺถปาทาปิ อนสฺสวา โหนตี, น วเส วตฺตนตี, กิมจํคํ ปน ธาตกา, สุวาหํ ทว วจัน
น กโรมิ, สมณปฏิปัตตี ปุเรสฺสามิ,
ชราชชชริตา โหนตี หตฺถปาทา อนสฺสวา
ยสฺส, โส วิหตฺตถาโม กถํ ฌมฺมํ จริสฺสตี,

^๕ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๖๖๔/๔๑๙

^๖ ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๙/๓๑

ปพพิชิตสาเมวาหิ ตาตาดิ^๗.

คำแปล: (น้องชายพูดว่า) “ข้าแต่พี่ชาย เออ ก็ (ท่าน) ยังเป็นคนหนุ่มก่อน, (ท่าน) จักบวชตอนแก่” ๗
(พี่ชายตอบว่า) “น้องเอ๋ย ก็แม่มีมือและเท้าของตน ของคนแก่ เป็นอวัยวะว่าไม่ฟัง ไม่เป็นไปในอำนาจ จะป่วยกล่าวไปไปถึงพวกญาติ(จักเป็นไปในอำนาจ) เรานั้น จะไม่ทำตามคำของเจ้า (เรา) จะบำเพ็ญข้อปฏิบัติของสมณะให้บริบูรณ์

มือเท้าของผู้ใด คร่ำคร่าเพราะชรา เป็นอวัยวะว่าไม่ฟัง

เขามีเรี่ยวแรงถูกชราจำกัด จักประพฤติธรรมได้อย่างไร

น้องเอ๋ย เราจักบวชแน่นอน” ๗

ตัวอย่างที่ ๑ ผสมผสานตอนแก้อรรถ

บุญณณเจ ปุริโส กยิรา, กยิราเถนํ ปุนปฺปุนิ,
ตมฺหิ ฉนฺทํ กยิราถ, สุโข ปุณฺณสฺส อุจฺจโยติ.

ตสฺสตฺถโถ "สเจ ปุริโส ปุณฺณํ กเรยฺย, `เอกวาริ เม ปุณฺณํ กตํ, อลํ เอตตาวตาดิ อโนรมิตวา ปุนปฺปุนิ
กโรถ, ตสฺส กรณกฺขณฺเป ตมฺหิ ปุณฺณเ ฉนฺทํ รุจฺจํ อุสฺสาหิ กโรถเว. ก็การณา ? สุโข ปุณฺณสฺส อุจฺจ
โยติ: ปุณฺณสฺส หิ อุจฺจโย วุฑฺฒิ อธิโลกปรโลกสุขาวหนโต สุโขติ."^๘

คำแปล: หากว่าบุรุษพึงทำบุญ ควรทำบุญนั้นบ่อย ๆ ควรทำความพอใจ

ในบุญนั้น เพราะการสั่งสมบุญ เป็นเหตุก่อให้เกิดความสุข

บาทพระคาถานั้น ความว่า “ถ้าบุคคลพึงทำบุญ, ไม่งดเว้นด้วยคิดว่า ‘เราทำบุญครั้งหนึ่งแล้ว
พอละด้วยบุญเท่านั้น, แล้วพึงทำบ่อย ๆ แม้ในขณะที่ทำบุญนั้นพึงพอใจ คือ ชอบใจ ได้แก่ อุตสาหะ
ในบุญนั้นนั่นแล. ถ้ามว่า “เพราะเหตุไร?” ตอบว่า “เพราะ การสั่งสมบุญก่อให้เกิดความสุข
อธิบายว่า เพราะการสั่งสม คือ การเพิ่มพูนซึ่งบุญ ชื่อว่าก่อให้เกิดความสุข เพราะ เป็นเหตุนำ
สุขมาให้ในโลกนี้และโลกหน้า”.

อนึ่ง การแบ่งลำดับชั้นวรรณคดีบาลี พบว่ามี ๓ มติ ได้แก่^๙

๑. มติของนักปราชญ์ไทย แบ่งออกเป็น ๕ ประเภท คือ (๑) พระไตรปิฎก (๒) อรรถกถา (๓)
ฎีกา (๔) อนุฎีกา (๕) สัททวิเสส

๒. มติของนักปราชญ์พม่า แบ่งออกเป็น ๙ ประเภท ตั้งแต่ (๑)-(๔) เหมือนมติของไทย ที่ต่างจาก
ไทย คือ (๕) คัมภีร์ (๖) มธ (๗) กนิฐฐคัมภีร์ (๘) คัมภีร์ตระ (๙) โยชนา

๓. มติของนักปราชญ์ตะวันตก แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ (๑) พระไตรปิฎก (Canonical
Literature) (๒) อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา สัททวิเสส (Non-Canonical Literature)

^๗ ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๖

^๘ ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๕/๙

^๙ กรมศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, ประวัติพระพุทธศาสนาแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๕), หน้า ๒๔๙

๒.๓ ความหมายและความสำคัญของพระไตรปิฎก

ภาษาบาลีเป็นชื่อภาษาที่ใช้บันทึกคำสอนในนิกายเถรวาท นักวิชาการสันนิษฐานว่าเมื่อครั้งพระพุทธเจ้ายังมีพระชนม์ชีพสั่งสอน ยุคนั้นไม่มีภาษาบาลี พระองค์ใช้ภาษาถิ่นที่คนส่วนใหญ่พูดกันในถิ่นนั้นๆ การประกาศเผยแผ่คำสอนตลอด ๔๕ ปี เมืองใหญ่ที่พระองค์ทรงเผยแผ่คือเมืองมคธ เมืองมคธรุ่งเรืองมีอำนาจกว่าเมืองอื่น ภาษาที่ใช้เผยแผ่ส่วนมากเป็นภาษามคธ หรือที่เรียกว่า “มาคธี” ซึ่งเป็นภาษาหนึ่งในบรรดาภาษาถิ่น ภาษาที่ชาวบ้านใช้ในชีวิตประจำวัน มาคธีนี้เรียกว่า “ปรากฏต” ภาษาท้องถิ่น เรียกรวมๆว่า “เทสิยภาษา” หมายถึงภาษาที่ใช้เผยแผ่ ภาษาปรากฏตที่จัดระเบียบเรียบร้อยตามหลักภาษา มีไวยากรณ์และนิรุกติศาสตร์ ท่านเรียกว่า “สันสกฤต” คือภาษาที่ปรับปรุงดีแล้ว ความจริง ภาษาสันสกฤตส่วนใหญ่ปรับปรุงจากภาษาปรากฏต โดยเฉพาะอย่างยิ่งภาษามคธ^{๑๐} เป็นภาษาปรากฏตดั้งเดิม ใช้เป็นภาษาพูด เรียกว่าสุทรมาคธี ส่วนภาษามคธที่ปรับปรุงจัดระบบระเบียบตามหลักภาษา มีไวยากรณ์และนิรุกติศาสตร์ เป็นต้นติภาษา ใช้เป็นภาษาเขียนหรือภาษาหนังสือ เรียกว่าสุทรมาคธี ซึ่งมีความเหมือนใกล้เคียงกัน เช่น อกข (มคธ) อกษ (สันสกฤต) อกษร (มคธ) อกษร (สันสกฤต) อตตดา (มคธ) อาตมณ (สันสกฤต) เป็นต้น

๒.๓.๑ ความหมายของพระไตรปิฎก

คำว่า ไตรปิฎก ประกอบด้วยคำว่า “ไตร” มาจากบาลี คือ “ติ” แปลว่า “สาม” และคำว่า “ปิฎก” ซึ่งมี ๒ ความหมาย ตามรูปศัพท์ ปิฎกแปลว่าภาชนะ เช่น ตะกร้า เป็นต้น อีกความหมายหนึ่ง หมายถึงคัมภีร์หรือตำรา เช่นในคำว่า “มา ปิฎกสมปทาเนน” แปลว่าอย่าปลงใจเชื่อเพราะการอ้างตำรา^{๑๑} ดังนั้นหากถือความตามรูปศัพท์ ไตรปิฎกแปลว่าตะกร้า ๓ ใบ หากถือความตามคัมภีร์หรือตำรา หมายถึงคัมภีร์หรือตำรา ๓ อย่าง ที่ประมวลคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าไว้เป็นหมวดหมู่ ชาวพุทธเรียกกันว่าพระไตรปิฎก มีความหมายเช่นเดียวกับภาชนะเช่นตะกร้า ซึ่งเป็นเครื่องเก็บรวบรวมสัมภาระไว้ด้วยกัน ไม่ให้กระจัดกระจาย พระไตรปิฎกคือคัมภีร์หลัก เป็นบันทึกคำสอน “พระพุทธศาสนา(จึง)เป็นสิ่งที่สู้รู้ได้ มีหลักการที่ชัดเจน เพราะเป็นคำสอนที่มีหลักการแน่นอน มีคัมภีร์เป็นแหล่งความรู้ที่จะบอก ตรวจสอบ ค้นคว้า พิสูจน์ได้..ฉะนั้น ความรู้ความเข้าใจและการปฏิบัติพระพุทธศาสนาจึงขึ้นกับการศึกษา”^{๑๒} สำหรับบ่อเกิดวรรณกรรมบาลีคือการสังคายนาพระธรรมวินัย

๒.๓.๒ ความสำคัญของพระไตรปิฎก

พระไตรปิฎกเป็นที่รวบรวมพระพุทธพจน์คือพระธรรมวินัย อันเป็นคำสอนดั้งเดิม เป็นแม่แบบคำสอนของชาวพุทธทั้งหลายในฐานะเป็นตัวแทนพระพุทธเจ้า เป็นแหล่งศึกษาเรียนรู้วิชาการทางพระพุทธศาสนา และเป็นหลักฐานอ้างอิงยืนยันหลักการของพระพุทธศาสนาได้ดีที่สุด นอกจากนี้ พระไตรปิฎกยังใช้เป็น

^{๑๐} โปรง ชื่นใจ น.ท., พระพุทธเจ้าทรงใช้ภาษาอะไรแสดงพระธรรมเทศนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒, หน้า ๔

^{๑๑} อัง. เอกก. (บาลี) ๒๐/๕๐๕/๒๔๓

^{๑๒} พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตโต), การศึกษากับการวิจัย, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๒), หน้า ๘๓.

มาตรฐานในการตรวจสอบคำสอนและหลักความเชื่อทางพระพุทธศาสนาที่แท้จริง ถูกต้อง สอดคล้องกับพระธรรมวินัยอีกด้วย ยามใดมีข้อสงสัยเกิดขึ้นเกี่ยวกับพระธรรมวินัยว่าการประพฤติปฏิบัติอย่างนั้น ๆ ถูกต้องตามหลักพระธรรมวินัยที่แท้จริงหรือไม่ พระไตรปิฎกเป็นมาตรฐานตรวจสอบความเชื่อถือและข้อปฏิบัติในพระพุทธศาสนา ความเชื่อถือหรือข้อปฏิบัติรวมทั้งพฤติกรรมใด ๆ จะวินิจฉัยว่าถูกต้องหรือไม่ ก็ต้องอาศัยพระธรรมวินัยที่มีมาในพระไตรปิฎกเป็นหลักตัดสิน^{๑๓} พระไตรปิฎกยังเกื้อกูลต่อวงการศึกษ เพราะเป็นศูนย์รวมของศาสตร์หรือสรรพวิชาที่หลากหลาย มีองค์ความรู้ปรากฏอยู่มากมาย ไม่เฉพาะแต่ในการศึกษาพระพุทธศาสนาเท่านั้น แต่ยังได้อำนวยประโยชน์ทางวิชาการในด้านต่าง ๆ เช่น ภาษาไทย ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ สังคมวิทยา มานุษยวิทยา โบราณคดี รัฐศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ นิติศาสตร์ ศึกษาศาสตร์ ศาสนา และปรัชญา เป็นต้น

๒.๓.๓ พระไตรปิฎก

ปัญหาสำคัญประการหนึ่งที่เกิดขึ้นในหมู่นักศึกษาพระพุทธศาสนาในประเทศไทยในปัจจุบันนี้ก็คือ คำสอนที่เป็นพุทธวจนะเท่านั้นมีเพียงทวีปิฎก(๒ ปิฎก) หรือ ไตรปิฎก(๓ ปิฎก) ต่างฝ่ายก็ต่างยกเหตุผลหักล้างและคัดค้านกันต่างๆ เรื่องนี้ควรศึกษาว่าพระไตรปิฎกเกิดขึ้นได้อย่างไร พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) กล่าวความเป็นมาของพระไตรปิฎก ดังนี้ “ในการสังคายนา นอกจากจะประมวลคือรวบรวมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าไว้ ก็มีการจัดหมวดหมู่ไปด้วย การจัดหมวดหมู่นั้นก็เพื่อให้ทรงจำได้สะดวก และง่ายต่อการแบ่งหน้าที่กันในการรักษาทั้งนี้เกื้อกูลต่อการศึกษาอีกด้วย นอกจากแบ่งโดยส่วนใหญ่เป็น *ธรรม* กับ *วินัย* แล้ว ก็ยังมีการแยกข่อยย่อยออกไปอีก ..วินัยเป็นเรื่องของบทบัญญัติเกี่ยวกับการรักษาสังฆะ คือคณะสงฆ์ไว้ ..แต่ธรรมเป็นคำสอนที่ครอบคลุมพระพุทธศาสนาทั้งหมด ..เนื่องจากธรรมมีมากมาย จึงมีการแบ่งหมวดหมู่ออกไปอีก โดยแยกชั้นแรกเป็น ๒ ก่อน คือ (๑) ธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสแสดงไปตามกาลเทศะ ..เรียกว่า *สุตตันต* (๒) ธรรมอีกประเภทหนึ่ง คือธรรมที่แสดงไปตามเนื้อหา ไม่เกี่ยวข้องกับบุคคลหรือเหตุการณ์ ไม่คำนึงว่าใครจะฟังทั้งสิ้น เอาแต่เนื้อหาเป็นหลัก คือเป็นวิชาการล้วนๆ ..เรียกว่า *อภิมมะ* (หรือ *พระอภิธรรม*)^{๑๔} ชี้ว่าคำสอนทางพระพุทธศาสนามีพัฒนาการ พัฒนาการมีคุณค่ากับชาวพุทธเองและต่อความคงอยู่ของพระพุทธศาสนา

คำสอนของพระพุทธเจ้าแยกได้ ๓ ปิฎก ดังนี้

๑. พระวินัยปิฎก

พระวินัยปิฎก เป็นคัมภีร์ประมวลคำสอนประเภทกฎระเบียบ ข้อห้าม ข้อบังคับ เกี่ยวกับความประพฤติ ความเป็นอยู่ ขนบธรรมเนียม การทำของภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์ รวม ๒๑,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ แบ่งเป็น ๕ หมวด ได้แก่

^{๑๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), *รู้จักพระไตรปิฎก เพื่อเป็นชาวพุทธที่แท้*, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : เอ็ดดิสันต์เพรสโปรดักส์, ๒๕๔๓), หน้า ๒๘.

^{๑๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), *พระไตรปิฎก สิ่งที่ชาวพุทธต้องรู้*, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๗), หน้า ๑๗-๑๘.

- ๑) มหาวิทยาลัย ว่าด้วยสิกขาบทของภิกษุ ๒๒๗ ข้อ(สิกขาบท)
- ๒) ภิกษุณีวิภังค์ ว่าด้วยสิกขาบทของนางภิกษุณี ๓๑๑ ข้อ
- ๓) มหาวรรค ว่าด้วยเรื่องสังฆกรรม (กรรมที่สงฆ์ต้องทำ)
- ๔) จุลลวรรค ว่าด้วยอาจาระข้อวัตรปฏิบัติต่างๆ
- ๕) ปริวาร ว่าด้วยเรื่องเบ็ดเตล็ดต่างๆ เป็นคู่มือถามตอบซักซ้อมความรู้พระวินัย^{๑๕}

พระวินัยปิฎกแบ่งตามเนื้อหา มี ๓ หมวด คือ

- ๑) มหาวิทยาลัยและภิกษุณีวิภังค์ (เรียกว่า สุตฺตวิภังค์)
- ๒) มหาวรรคและจุลลวรรค
- ๓) ปริวาร

พระวินัยปิฎกแบ่งอีกลักษณะหนึ่ง มี ๕ หมวด คือ

- ๑) อาทิกัมมิกะ ว่าด้วยสิกขาบทอาบัติหนัก ได้แก่ ปาราชิก สังฆาทิเสส และอนิยต
- ๒) ปาจิตตีย์ ว่าด้วยสิกขาบทอาบัติเบา ตั้งแต่ nisakkiya ปาจิตตีย์ ถึง เสดยวัตร รวมภิกษุณี

วิภังค์

- ๓) มหาวรรค ว่าด้วยสิกขาบทนอกพระปาติโมกข์ มี ๑๐ ชั้นธกะ
- ๔) จุลลวรรค ว่าด้วยสิกขาบทนอกพระปาติโมกข์ มี ๑๒ ชั้นธกะ (๑๐+๑๒= ๒๒ ชั้นธกะ)
- ๕) ปริวาร ว่าด้วยเรื่องปลีกย่อย คู่มือศึกษาพระวินัย บรรจุคำถามคำตอบซักซ้อมความรู้

ความเข้าใจเรื่องพระวินัย

ย่อให้จำง่ายว่า “อา ปา ม จุ ป” บางตำราแบ่งออก ๓ หมวด โดยรวม ๕ หมวดเข้าด้วยกันคือ วิภังค์ ชั้นธกะ และปริวาร

๒. พระสุตตันตปิฎก

พระสุตตันตปิฎก เป็นคัมภีร์ประมวลพระพุทธพจน์อย่างบุคลาธิษฐาน แสดงตามอัธยาศัยผู้ฟัง สอนยกย่องเหมาะแก่บุคคลและโอกาส รวมบทประพันธ์ เรื่องเล่า และเรื่องราวในอดีต^{๑๖} มี ๒๑,๐๐๐ พระธรรมชั้น ๕ หมวด เรียกว่า นิกาย ได้แก่

- ๑) ทีฆนิกาย หมวดพระสูตรที่มีขนาดยาว มี ๓๔ สูตร
- ๒) มัชฌิมนิกาย หมวดพระสูตรที่มีความยาวปานกลาง มี ๑๕๒ สูตร
- ๓) สังยุตตนิกาย หมวดพระสูตรที่รวมเข้าไว้เป็นหมวด ๆ มีเนื้อหาขนาดสั้น มีเนื้อความอย่างเดียวกัน หรือเกี่ยวข้องกัน รวมไว้เป็นหมวดเดียวกัน เป็นหมวด ๆ ว่า สังยุต มี ๗,๗๖๒ สูตร^{๑๗}

๔) อังคุตตรนิกาย หมวดพระสูตรที่จัดลำดับองค์ธรรมไว้เป็นหมวด ๆ มีชื่อกำกับประจำหมวด เรียกว่า นิบาต มี ๙,๕๔๗ สูตร

^{๑๕} วิ. อ. (ไทย) ๑/๑๘

^{๑๖} วิ. อ. (ไทย) ๑/๑/๔๓.

^{๑๗} สุชีพ ปุญญานุภาพ, พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน, พิมพ์ครั้งที่ ๑๘, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๒๑.

๕) ขุททกนิกาย หมวดหมู่พระสูตรเล็ก ๆ น้อยๆ หรือมีขนาดย่อย ไม่อยู่ในเกณฑ์ที่จะจัดเข้าไว้ในนิกายทั้ง ๔ ข้างต้นนั้นได้

ย่อให้จำง่ายว่า “ที ม สัง อัง ขุ”

๓. พระอภิธรรมปิฎก

พระอภิธรรมปิฎก เป็นคัมภีร์ประมวลพระพุทธพจน์มีเนื้อหาธรรมล้วน ๆ เป็นสภาวะธรรมละเอียดลึกซึ้ง มีโดยปรมาตม เป็นหลักวิชาการชั้นสูง ไม่เกี่ยวข้องกับบุคคล สถานที่ หรือเหตุการณ์ต่าง ๆ ลักษณะคำอธิบายจะสื่อลักษณะคุณสมบัติและความเป็นไปของสภาวะธรรมตามความเป็นจริง มี ๔๒,๐๐๐ พระธรรมชั้นร์ แบ่งออกเป็น ๗ คัมภีร์ ได้แก่

๑) ธรรมสังคณี ว่าด้วยการรวมและจัดระเบียบกลุ่มธรรมที่จัดกระจายอยู่เข้าเป็นหมวดหมู่ แล้วอธิบายแสดงเนื้อหาหลักของพระอภิธรรมปิฎกทีละประเภท เรียกว่า มาติกา

๒) วิภังค์ ว่าด้วยการแยกแยะข้อธรรมที่สำคัญต่าง ๆ เช่น ชั้นร์ ธาตุ อายตนะ และอริยสัง เป็นต้น

๓) ธาตุกถา ว่าด้วยสภาวะธรรม คือ ธาตุ ซึ่งเป็นหลักการสงเคราะห์ข้อธรรมต่าง ๆ เข้าเป็น ๓ ประเภท คือ ชั้นร์ อายตนะ และธาตุ

๔) ปุคคลบัญญัติ ว่าด้วยการกำหนดลักษณะบุคคลตามคุณธรรมของบุคคลนั้น

๕) กถาวัตถุ ว่าด้วยเรื่องของถ้อยคำแถลงทรรศนะขัดแย้งของนิกายต่าง ๆ ซึ่งชี้ให้เห็นว่าทรรศนะที่ถูกต้องนั้นเป็นอย่างไร

๖) ยมก ว่าด้วยการจัดธรรมเป็นคู่ ๆ

๗) ปฎิฐาน เป็นคัมภีร์ว่าด้วยการอธิบายปัจจัยทั้ง ๒๔ อย่าง ว่ามีข้อใดเป็นปัจจัยกันและกันบ้าง

ย่อให้จำง่ายว่า “สัง วิ ธา ปุ ก ย ป”

๒.๔ พัฒนาการของพระไตรปิฎก

วรรณกรรมพระไตรปิฎกมีกำเนิดย้อนไปเมื่อครั้งพระพุทธเจ้าตรัสรู้ แล้วแสดงธรรมที่ค้นพบแก่มนุษย์ให้พ้นทุกข์ในวัฏฏะสงสาร ประกาศสั่งสอนคนหลายเผ่าพันธุ์หลายวรรณะ บ้างก็มาขอบวช บ้างก็ขอถึงพระรัตนตรัย ทำให้พระพุทธศาสนาแผ่ขยายและประดิษฐานในเขตแคว้นต่างๆ หลังพุทธปรินิพพานคำสอนได้รับการสืบทอดโดยพระอรหันต์สาวกและพุทธบริษัท วรรณกรรมพระไตรปิฎกเกิดขึ้นในคราวสังคายนาคำสอนคือพระธรรมวินัย อย่างไรก็ดี คำว่าวรรณกรรมบาลี ต้องกล่าวโดยภาพรวมทั้งยุคก่อนพระไตรปิฎก ยุคพระไตรปิฎก และยุคหลังพระไตรปิฎก วรรณกรรมบาลีประมวลคำสอนที่เผยแผ่ยุคต้นคือปฐมโศกกาลจนถึงวันปรินิพพาน ไม่ใช่เท่าที่เรียบเรียงเป็นหมวดหมู่แล้วบันทึกสมัยสังคายนาหลังพุทธปรินิพพานเท่านั้น ช่วงเวลาพัฒนาการวรรณกรรมบาลีแบ่งยุคได้ดังนี้

๑. พระไตรปิฎกมุขปาฐะ (ยุคพระธรรมวินัย)

เมื่อครั้งพระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์ พระองค์ทรงสั่งสอนด้วยมุขปาฐะ คือ แสดงธรรมด้วยปากเปล่า เริ่มตั้งแต่แสดงปฐมเทศนาแก่เบญจวัคคีย์ ทำให้ท่านอัญญาโกณฑัญญะได้ดวงตาเห็นธรรมขอบวชเป็นภิกษุองค์แรก ต่อมาทรงแสดงธรรมแก่คนหลายเผ่าพันธุ์ มีผู้บรรลุธรรมตามอุปนิสัย คำสอนได้รับการสืบทอดด้วยพระสาวก ผู้สดับธรรมเมื่อรู้แจ้งเห็นจริงก็ทรงจำเผยแผ่ด้วยวิธีมุขปาฐะ ในยุคแรกมีพระอรหันต์สาวกได้รับยกย่องด้านจำคำสอนเช่น พระอุบาลี ผู้เป็นเลิศการทรงจำพระวินัย พระอานนท์ ผู้เป็นเลิศด้านทรงจำพระสูตร พระสารีบุตร ผู้เป็นเลิศทางปัญญา เป็นต้น วรรณกรรมบาลีในยุคต้นนี้ส่วนใหญ่เป็นพระธรรมเทศนาที่พระพุทธองค์ได้แสดงตั้งแต่ต้นพุทธกาลจนเสด็จดับขันธปรินิพพาน แหล่งกำเนิดของวรรณกรรมบาลีในยุคนี้คือพระธรรมวินัย^{๑๘}

๒. พระไตรปิฎกอักษรจารึก

วรรณกรรมบาลีพัฒนาจากมุขปาฐะเป็นอักษรจารึก หลังพุทธปรินิพพานได้มีการสังคายนา ร้อยกรองพระธรรมวินัย วรรณกรรมบาลีในรูปของพระไตรปิฎกมีความเป็นมาต่างกัน บางมติสันนิษฐานว่าในการทำสังคายนาครั้งที่ ๑ และครั้งที่ ๒ ยังไม่มีคัมภีร์พระไตรปิฎก ยังเรียกคำสอนว่า “พระธรรมวินัย” เกิดมีรูปแบบพระไตรปิฎกครบทั้ง ๓ ปิฎก คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก เมื่อครั้งทำสังคายนาครั้งที่ ๓ ในพระวินัยปิฎกเล่ม ๗ (ปัญจสติกขันธกะ และ สัตตสติกขันธกะ) ระบุถึงการสังคายนาครั้งที่ ๑ และครั้งที่ ๒ แต่ไม่มีการจัดระบบคำสอนในรูปของคัมภีร์ อย่างไรก็ตาม ถ้ากล่าวตามอรรถกถาพระวินัยปิฎกคือสมันตปาสาทิกา ท่านกล่าวชัดว่าการสังคายนาพระพุทธวจนะในรูปไตรปิฎกมีตั้งแต่สังคายนาครั้งที่ ๑ แม้ครั้งที่ ๒ ก็ทำซ้ำอีก^{๑๙} ท่านกล่าวถึงการจัดหมวดหมู่หลักคำสอนและแบ่งเป็นปิฎกทั้ง ๓ ค่อนข้างละเอียดครอบคลุม โดยมีข้อความที่กล่าวถึงคำว่าพระไตรปิฎก ในคราวทำสังคายนาครั้งที่ ๑ หลังพุทธปรินิพพานได้ ๓ เดือน ดังตัวอย่าง :-

ก็ พระพุทธพจน์ทั้งหมดนั้นแลย่อมถึงการนับว่าพระธรรม และพระวินัย ในบรรดาพระธรรมกับพระวินัยนั้น วินัยปิฎกชื่อว่าวินัย พุทธพจน์ที่เหลือชื่อว่าธรรม (โดยนัยนี้ คำว่าพระธรรมจึงรวมทั้งพระสูตรและพระอภิธรรม) เพราะเหตุนี้แหละ พระมหากัสสปเถระ จึงได้กล่าวว่า คุณทั้งหลาย(ท่านผู้มีอายุ) อย่างกระนั้นเลย พวกเราพึงสังคายนาธรรมและวินัย และว่า เราพึงถามวินัย กะท่านอุบาลี พึงถามธรรม กะท่านอานนท์^{๒๐}

ก็ พระพุทธพจน์แม่ทั้งปวง มี ๓ อย่าง เท่านั้น คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก พระอภิธรรมปิฎก ในบรรดา ๓ ปิฎก พระพุทธพจน์นี้ คือ ประมวลพุทธวจนะแม่ทั้งหมด ทั้งที่ร้อยกรองในปฐมสังคายนา ทั้งที่ร้อยกรองในภายหลัง เป็นปาติโมกข์ ๒ ฝ่าย วิภังค์ ๒ ขันธกะ ๒๒ ปรีวาร ๑๖ ชื่อวินัย

^{๑๘} พัฒน์ เเพ็งผลา, ประวัติวรรณคดีบาลี, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๖), หน้า ๑๑.

^{๑๙} สุชีพ ปุญญานุภาพ, พระไตรปิฎกฉบับประชาชน, หน้า ๙.

^{๒๐} วิ. อ. (ไทย) ๑/๒๕

ปิฎก พระพุทธวจนะนี้คือ ทีฆนิกาย อันเป็นที่รวบรวมพระสูตร ๓๔ สูตร มีพรหมชาลสูตรเป็นต้น
 มัชฌิมนิกาย อันเป็นที่รวบรวมพระสูตร ๑๕๒ สูตร มีมูลปริยายสูตรเป็นต้น สังยุตตนิกาย อันเป็นที่
 รวบรวมพระสูตร ๗,๗๖๒ สูตร มีโอฆตรณสูตรเป็นต้น อังคุตตรนิกาย อันเป็นที่รวบรวมพระสูตร
 ๙,๕๕๗ สูตร มีจิตตปริยาทานสูตรเป็นต้น

ขุททกนิกาย ๑๕ ประเภท ได้แก่ ขุททกปาฐะ รัมมบท อุทาน อิติวุตตกะ สุตตนิบาต วิมานวัตถุ
 เปตวัตถุ เถรคาถา เถรีคาถา ชาตก นิทเทส ปฎิสัมภิทามรรค อปทาน พุทธวงศ์ จரியปิฎก ชื่อ
 สุตตันตปิฎก พระพุทธพจน์นี้ คือ รัมมสังคินี วิงศ์ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก ปัญฐาน ชื่อ
 อภิธรรมปิฎก^{๒๑}

พระพุทธพจน์ที่กล่าวนี้ ความหมายไม่ต่างกัน มีหนึ่งเดียวคือ(วิมุตติ)รส มี ๒ อย่าง ได้แก่ธรรม
 กับวินัย ที่พระมหาเถระผู้ชำนาญมีพระมหาภิกษุสเปเป็นประธาน เมื่อสังคายนาได้กำหนดประเภทนี้
 ก่อนแล้วกล่าวว่า “นี่เป็นธรรม, นี่เป็นวินัย, นี่เป็นปฐมพุทธพจน์ นี่เป็นมัชฌิมพุทธพจน์ นี่เป็นปัจฉิม
 พุทธพจน์ นี่เป็นวินัยปิฎก, นี่เป็นสุตตันตปิฎก, นี่เป็นอภิธรรมปิฎก, นี่เป็นทีฆนิกาย, นี่เป็นมัชฌิม
 นิกาย, นี่เป็นสังยุตตนิกาย, นี่เป็นอังคุตตรนิกาย, นี่เป็นขุททกนิกาย, นี่คือองค์ ๙ มีสุตตะเป็นต้น
 นี้คือธรรมชั้น ๘๔,๐๐๐ .”^{๒๒}

หลักฐานข้อมูลดังกล่าว ชี้ว่าวรรณกรรมพระไตรปิฎกมีมาตั้งแต่สังคายนาครั้งแรก ในการสังคายนา
 ครั้งที่ ๓ ท่านพระโมคคลีบุตรติสสเถระแต่งคัมภีร์กถาวัตถุในพระอภิธรรมปิฎก เมื่อสังคายนาเสร็จได้ส่งพระ
 สมณะทูตออกเผยแผ่พระพุทธศาสนา รวม ๙ สาย อันเป็นที่มาของการพัฒนาวรรณกรรมบาลีอีกหลายรูปแบบ
 คือ ในการทำสังคายนาครั้งที่ ๔ (ถือเป็นครั้งที่ ๑ ในศรีลังกา) ได้มีการจดจารึกบันทึกพระธรรมวินัยเป็นลาย
 ลักษณ์อักษรครั้งแรกในพระพุทธศาสนา ต่อมาทำสังคายนาครั้งที่ ๕ (ถือเป็นครั้งที่ ๒ ในศรีลังกา) ได้มีการ
 แปลอรรถกถาจากภาษาสิงหลกลับเป็นภาษามคธ โดยพระพุทธโฆสาจารย์ และจัดทำคำอธิบายอรรถกถา คือ
 คัมภีร์ฎีกาแห่งพระไตรปิฎก ในประเทศพม่าได้มีการทำสังคายนา ๒ ครั้ง ครั้งแรกมีการจารึกพระไตรปิฎกลง
 ในแผ่นหินอ่อนจำนวน ๗๒๙ แผ่น ณ เมืองมันดเล ครั้งที่ ๒ มีการจัดพิมพ์พระไตรปิฎกและอรรถกถา พร้อม
 ทั้งคำแปลเป็นภาษาพม่า และได้จัดพิธีการฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษด้วย โดยเชิญพุทธศาสนิกชนจากหลาย ๆ
 ประเทศเข้าร่วมพิธี เมื่อเสร็จแล้ว ได้แจกจ่ายพระไตรปิฎกฉบับอักษรพม่าที่จัดทำขึ้นนั้น ไปในประเทศต่าง ๆ^{๒๓}

ในประเทศไทย มีการดำเนินงานการชำระ จารึก และจัดพิมพ์พระไตรปิฎก ที่แสดงถึงพัฒนาการของ
 วรรณกรรมบาลีพระไตรปิฎกแล้วหลายครั้ง วัตถุประสงค์หลักคือชำระพระไตรปิฎกแล้วจารลงในใบลาน
 พร้อมทั้งแปลฉบับอักษรอื่นเช่นอักษรลาว อักษรรามัญ และอักษรขอมเป็นภาษาไทย จนในรัชสมัยของ
 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ได้มีการชำระและพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นรูปเล่มด้วย
 ภาษาบาลีอักษรไทย แต่ยังไม่จัดพิมพ์ได้ไม่ครบถ้วนสมบูรณ์ โดยพิมพ์ได้จำนวน ๓๙ เล่ม ต่อมาในรัชสมัยของ

^{๒๑} วิ. อ. (ไทย) ๑/๒๖

^{๒๒} วิ. อ. (ไทย) ๑/๔๕

^{๒๓} สุชีพ ปุณฺณานุกาพ, พระไตรปิฎกฉบับประชาชน, หน้า ๑๑.

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๗ ได้ชำระและพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นรูปเล่มด้วยอักษรไทย ฉบับสมบูรณ์ ๔๕ เล่ม เรียกชื่อว่า “พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ” มีการใช้เครื่องหมายและอักษรวิธีตามแบบของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ที่ทรงคิดขึ้นใหม่ มีการจัดทำอนุกรมต่าง ๆ ไว้ทำเล่มเพื่อสะดวกแก่การค้นคว้า พระไตรปิฎกได้รับการจัดพิมพ์ขึ้นอีก ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลที่ ๙ เนื่องในวโรกาสมงคลดิถีที่ทรงเจริญพระชนมพรรษา ๕ รอบ ในวันที่ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๓๐ ทั้งฉบับภาษาบาลีและฉบับแปลเป็นภาษาไทย ฉบับภาษาบาลีมีชื่อว่า “พระไตรปิฎกฉบับไทยรัฐ” ฉบับแปลเป็นภาษาไทยมีชื่อว่า “พระไตรปิฎกฉบับสังคายนา” โดยการดำเนินงานของกรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ ในโอกาสครั้งนี้ ยังมีผลงานของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ได้ทำการแปลพระไตรปิฎก และคำอธิบายภาษาบาลีเป็นภาษาไทย รวมกัน ๙๑ เล่ม เพื่อเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในวโรกาสทรงเจริญพระชนมพรรษา ๕ รอบนั้นอีกด้วย^{๒๔} ในปี พ.ศ. ๒๕๓๕ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ได้จัดพิมพ์พระไตรปิฎกฉบับภาษาบาลีจำนวน ๔๕ เล่ม เรียกชื่อว่า “พระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย” ต่อมาดำเนินการแปลและจัดพิมพ์พระไตรปิฎกภาษาไทยขึ้นแล้วเสร็จปี พ.ศ. ๒๕๓๖

๓. พระไตรปิฎกฉบับคอมพิวเตอร์และซีดีรอม

ในปัจจุบันการศึกษาพระไตรปิฎกพัฒนาทันสมัย จากรูปแบบเป็นเล่มหนังสือตำราสู่รูปแบบของการเรียนรู้สืบค้นด้วยระบบคอมพิวเตอร์และซีดีรอม โดยมีมหาวิทยาลัยมหิดล^{๒๕} ได้จัดทำโครงการพระไตรปิฎกคอมพิวเตอร์ขึ้นในปี พ.ศ. ๒๕๓๐ มีการบรรจุพระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐภาษาบาลีจำนวน ๔๕ เล่ม และฉบับภาษาไทยอีก ๔๕ เล่ม ลงในคอมพิวเตอร์ พร้อมกับพัฒนาโปรแกรมเพื่อการสืบค้น ที่ชื่อ Budsir Buddhist Scriptures Information Retrieval ใช้เวลา ๗ เดือน ก็จัดทำแล้วเสร็จ ต่อมา ในปี พ.ศ. ๒๕๔๘ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้ร่วมมือกับกระทรวงวัฒนธรรม มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย กองบาลีสนามหลวง และสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ ได้ทำการพัฒนาระบบสืบค้นพระไตรปิฎกคอมพิวเตอร์ให้ทันสมัยขึ้นไปอีก เรียกว่า “พระไตรปิฎกคอมพิวเตอร์ฉบับนานาชาติ” โดยได้พัฒนาโปรแกรมให้สามารถแสดงผลอักษรของภาษาที่มีลักษณะแตกต่างกันได้ถึง ๘ ภาษา คือ เทวนาครี สิงหล พม่า เขมร ล้านนา ลาว โรมัน และไทย จากฐานข้อมูลเพียงชุดเดียว ทำให้การสืบค้นข้อมูลความรู้สะดวก รวดเร็วและมีประสิทธิภาพมากขึ้น นอกจากนี้ ยังได้รวบรวมคัมภีร์ไว้อย่างครบถ้วนสมบูรณ์ที่สุด โดยมีจำนวนคัมภีร์มากถึง ๑๙๔ เล่ม ได้แก่ พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย ๔๕ เล่ม พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐภาษาบาลีจำนวน ๔๕ เล่ม อรรถกถาบาลี ๕๗ เล่ม ฎีกาบาลีที่สำคัญ ๒๗ เล่ม และคัมภีร์ที่สำคัญอื่น ๆ เช่น ตำราเรียนหลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกบาลีของคณะสงฆ์ไทย ๒๐ เล่ม และยังมีพจนานุกรมเพื่อค้นหาความหมายของคำในพระไตรปิฎกอีกด้วย

^{๒๔} <https://www.saranukromthai.or.th/sub/book/book.php?book=6&chap=2&page=t16-2-infodetail03.html> (๒ พ.ศ. ๒๕๖๕) สมัยรัชกาลที่ ๕ โปรดให้สังคายนาพระไตรปิฎกโดยคัดลอกตัวขอม ในคัมภีร์ไบลานเป็นตัวอักษรไทย พิมพ์ได้ ๓๙ เล่มชุด ยังมีได้พิมพ์อีก ๖ เล่ม ในรัชกาลที่ ๗ ได้พิมพ์เพิ่มเติมจนครบ ๔๕ เล่ม

^{๒๕} คณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **พระไตรปิฎกศึกษา**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘), หน้า ๑๓-๑๕

๔. พระไตรปิฎกฉบับสากล

พระไตรปิฎกฉบับสากล : วิถีธรรมจากพุทธปัญญา จัดทำขึ้นเป็นภาษาอังกฤษครั้งแรกในปี พ.ศ. ๒๕๖๐ โดยพระพรหมบัณฑิต, ศาสตราจารย์ ดร. อธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในขณะนั้น และดำรงตำแหน่งเป็นประธานสภาสากลวันวิสาขบูชาโลก และสมาคมมหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนานานาชาติ ได้เป็นประธานบรรณาธิการดำเนินการจัดทำฉบับภาษาอังกฤษ ในปีต่อมาได้ดำเนินการจัดทำฉบับแปลเป็นภาษาไทย และภายหลังยังมีนักวิชาการชาวพุทธดำเนินการแปลเป็นภาษา ต่าง ๆ เช่น ภาษาจีน ภาษาเวียดนาม ภาษาบาฮาซา ภาษาสิงหล และภาษาสเปน หนังสือเล่มนี้ประกอบด้วยเนื้อหาที่รวมคำสอนของ ๓ นิกายไว้ด้วยกัน คือ เถรวาท มหายาน และวัชรยาน การจัดทำหนังสือเล่มนี้มุ่งนำเนื้อหาคำสอนอันเป็นพื้นฐานที่มนุษย์ต้องประสบ เมื่ออ่านศึกษาแล้วจะเข้าใจคำสอนของพระพุทธศาสนาในมุมมองที่หลากหลาย แต่ก็เชื่อมโยงประสานอิงอาศัยกันและกันได้เป็นอย่างดี แต่ละเรื่องของทั้ง ๓ นิกายจะก่อให้เกิดความกระจ่างชัดเจน เพราะแต่ละคำสอนของทั้ง ๓ นิกายล้วนเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขแก่ชาวโลก (ดูบทที่ ๙ ในหนังสือนี้)

ในประเทศไทย พระไตรปิฎกมีพิมพ์ทั้งภาษาบาลีและภาษาไทย พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) กล่าวว่า “พระไตรปิฎกมีเนื้อหามากมาย พิมพ์เป็นหน้าหนังสือฉบับภาษาบาลีอักษรไทยเกินกว่า ๒ หมื่นหน้า เป็นธรรมดาว่าจะมีส่วนที่แตกต่างหรือดูเหมือนขัดแย้งกันบ้าง อันจะต้องพิจารณา เป็นเรื่องของการศึกษา แต่ก็ เป็นเพียงข้อปลีกย่อย และเทียบแล้วก็เป็นส่วนเล็กน้อย ขณะที่เนื้อหาส่วนใหญ่และหลักการสำคัญ สอดคล้องกลมกลืนกันอย่างที่ควรนับว่าอัศจรรย์”^{๒๖} พุทธทาสภิกขุ (ท่านใช้นามว่า ศ.ศ.) บอกวิธีปฏิบัติกับพระไตรปิฎก ความว่า “เรามีพระไตรปิฎกสำหรับเป็นวัตถุดิบอันมากมาย เพื่อการเลือกเฟ้นและนำมาย่อยเป็นผลิตผล อันจะเป็นเครื่องแก้ทุกข์ทางกายและทางใจได้จริงๆ ให้เหมาะสมเฉพาะคนๆ เท่านั้น คงไม่มีใครคิดว่าในทะเลมีปลา แล้วพยายามกินทะเลทั้งหมดเข้าไป เช่นเดียวกับที่ไม่มีใครสามารถกินวัตถุดิบคือพระไตรปิฎกทั้งหมดเข้าไป โดยไม่คัดเลือกและย่อยเสียก่อน ในทะเลมีปลามาก คุณเลือกกินแต่ที่รู้จักและมีรสดีก็มากพอถมไป ไม่ต้องไปกินตัวที่ไม่รู้จักและสงสัย หรือไปสนใจจะมันให้เสียเวลา ข้อความบางส่วนในพระไตรปิฎกที่เราไม่สามารถตีความได้ก็เป็นเช่นนั้น คือทิ้งไว้ให้อยู่ในพระไตรปิฎกก็แล้วกัน เราเอากันแต่ที่เห็นชัดแจ้ง และยึดหลักกาลามสูตรไว้ให้ได้ นับว่าเป็นการประเสริฐและปลอดภัย”^{๒๗}

๒.๕ พัฒนาการของอรรถกถา

อรรถกถาเป็นคัมภีร์รองจากพระไตรปิฎก มีประเด็นศึกษา ดังนี้

๒.๕.๑ ความหมายและความสำคัญ

พระไตรปิฎกนั้น มีลักษณะที่น่าสังเกตประการหนึ่ง คือ มีข้อความที่เป็นอรรถกถากันและกันอยู่ในตัวเอง ถ้ามีโอกาสตรวจดูข้อความได้ทั่วถึงแล้ว จะพบว่าพุทธวจนะที่ย่อหรือไม่แจ่มแจ้งในที่แห่งหนึ่ง ปรากฏ

^{๒๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), *ตื่นกันเสียที จากความเท็จ*, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๗), หน้า ๑๔๘.

^{๒๗} พุทธทาสภิกขุ, *ภูเขาแห่งวิถีพุทธธรรม*, (กรุงเทพมหานคร: สำนักหนังสือธรรมบูชา, ๒๕๒๖), หน้า ๑๔๑-๑๔๒.

ว่ามีอธิบายไว้ในที่อีกแห่งหนึ่ง^{๒๘} ในนิกายเถรวาทยอมรับกันว่า อรรถกถาเป็นคัมภีร์ที่มีอยู่เดิมตั้งแต่ปฐมสังคายนา แต่น่ามีอยู่เป็นต้นเค้าและได้พัฒนาการสืบต่อมาเช่นเดียวกับอภิธรรมปิฎก มาสมบูรณในสมัยตติยสังคายนา เกี่ยวกับการเกิดขึ้นของอรรถกถาแม้จะมีการระบุไว้ว่าได้เริ่มมีขึ้นแล้วตั้งแต่ปฐมสังคายนาก็ตาม แต่เราก็อาจสืบค้นร่องรอยขึ้นไปถึงสมัยพุทธกาลได้

อรรถกถา หมายถึงคัมภีร์ที่พระอรรถกถาจารย์แต่งไขความ แก่ความพระไตรปิฎก อรรถกถาจัดเป็นวรรณกรรมบาลีหุติยภูมิ มีทั้งอรรถกถาพระวินัยปิฎก อรรถกถาพระสุตตันตปิฎกและอรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก ผู้แต่งอรรถกถา เรียกว่า “อรรถกถาจารย์”^{๒๙} ลักษณะอรรถกถา เป็นคัมภีร์อธิบายความในพระไตรปิฎกโดยตรง หมายความว่า พระไตรปิฎกแต่ละสูตรแต่ละส่วนแต่ละเรื่องมีอรรถกถาอธิบายจำเพาะสูตร จำเพาะส่วน จำเพาะตอน หรือจำเพาะเรื่องนั้น ๆ และอธิบายความตามลำดับ โดยอธิบายทั้งคำศัพท์หรือถ้อยคำ อธิบายข้อความ ชี้แจงความหมาย ขยายความหลักธรรม หลักวินัย เล่าเรื่องประกอบ ตลอดจนแสดงเหตุปัจจัย แวดล้อมหรือความเป็นมาของการที่พระพุทธเจ้าจะตรัสพุทธพจน์นั้นๆ หรือเกิดเรื่องราวนั้นๆ ขึ้น พร้อมทั้งเชื่อมโยง ประมวลความเป็นมาเป็นไปต่างๆ ที่จะช่วยให้เข้าใจพุทธพจน์หรือเรื่องราวในพระไตรปิฎกชัดเจนขึ้น^{๓๐} สรุปว่า อรรถกถาเป็นคัมภีร์อธิบายความ หรือ ไขความพระไตรปิฎก

๒.๕.๒ ประเภทของอรรถกถา

อรรถกถามีหลายประเภท แบ่งได้ดังนี้

๑. แบ่งตามกำเนิด (พระพุทธเจ้าทรงอธิบาย พระสาวกอธิบาย) คือ^{๓๑}

๑) พุทธสังฆวินิจฉัยอรรถกถา เป็นอรรถกถาที่พระพุทธเจ้าทรงอธิบายด้วยพระองค์เมื่อมีคำถาม อรรถกถาประเภทนี้เรียกว่า “ปกิณณกเทศนา” สาวกทั้งหลายได้ถือเป็นต้นแบบ(กถามรรค)การอธิบาย สืบต่อกันมาในรูปการสังคายนา เป็นต้น

๒) อนุพุทธสังฆวินิจฉัยอรรถกถา หรือ สาวกสังฆวินิจฉัยอรรถกถา เป็นอรรถกถาที่บรรดาสาวกอธิบาย อรรถกถาประเภทนี้เรียกว่า “สาวกภาษิต” แปลว่าภาษิตของสาวก เช่น พระสารีบุตรเถระ กล่าวแนวทางการสังคายนาอยู่ในสังคีตสูตร และ ทศุตตรสูตร พระอานนท์เถระแสดงอุเทศและวิมังค์ของภัทเทกรัตตสูตรในอนันท์ภัทเทกรัตตสูตร พระมหากัจจายนเถระอธิบายภัทเทกรัตตสูตรในมหากัจจายนภัทเทกรัตตสูตร เป็นต้น

๒. แบ่งตามภาษา (ภาษามคธ ภาษาสิงหล) คือ

^{๒๘} กรมศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, ประวัติพระพุทธศาสนาแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี, หน้า ๒๖.

^{๒๙} พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: มหาคณาจารย์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๓๒๕.

^{๓๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), รู้จักพระไตรปิฎก เพื่อเป็นชาวพุทธที่แท้, พิมพ์ครั้งที่ ๒, หน้า ๙๓-๙๔.

^{๓๑} มหาคณาจารย์มหาวิทยาลัย, วินยสงคหุฎฐกถา, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๔๐), บทนำ.

๑) มคอรรถกถา คือ อรรถกถาที่แต่งด้วยภาษามคธ(บาลี) มีตั้งแต่สมัยพระพุทธเจ้าทรงพระชนม์ และอรรถกถาที่พระมหามหิณฑะระนำจากชมพูทวีปมายังเกาะสิงหลหลังสังคายนาครั้งที่ ๓ รวมถึงอรรถกถาที่พระพุทธโฆสจารย์เป็นต้น แปลเรียบเรียงภาษาสิงหลเป็นภาษามคธ

๒) สีนลอรรถกถา คือ อรรถกถาที่แต่งด้วยภาษาสิงหล ได้แก่

(๑) มูลอรรถกถา หรือ มหาอรรถกถา พระมหินท์นำมาจากชมพูทวีปไปยังเกาะสิงหล พระโบราณจารย์ชาวสิงหลจึงได้แปลเป็นภาษาสิงหลเพื่อไม่ให้คำสอนปนกับลัทธิอื่น ทั้งเพื่อสะดวกแก่การศึกษาของชาวสิงหล

(๒) มหาปัจจรียอรรถกถา คืออรรถกถาที่แต่งบนแพในเกาะสิงหล เป็นงานของพระคันถรจนาจารย์ที่ไม่ทราบชื่อ

(๓) กุรุนทอรรถกถา คืออรรถกถาที่แต่งที่ ณ กุรุนทวิหาร ในเกาะสิงหล เป็นผลงานของพระคันถรจนาจารย์ที่ไม่ทราบชื่อ

(๔) อันธอรรถกถา คืออรรถกถาที่แต่งด้วยอันธภาษา แต่งที่เมืองกัญจิปุระ ในอินเดียใต้ ไม่ปรากฏชื่อของผู้แต่ง

(๕) สังเขปอรรถกถา คืออรรถกถาย่อความมหาปัจจรียอรรถกถา ไม่ปรากฏชื่อของผู้แต่ง

(๖) จุฬปัจจรียอรรถกถา คือ สังเขปอรรถกถา

(๗) อริยอรรถกถา คือ อรรถกถาภาษาอริยะ ไม่ปรากฏชื่อของผู้แต่ง

(๘) ปันนวาร (อรรถกถา) คือ อรรถกถาที่ผู้แต่งประมวลข้อวินัจฉัยมาจากมูลอรรถกถา หรือ มหาอรรถกถา

๓. แบ่งตามยุค (อรรถกถาเก่า อรรถกถาใหม่) คือ

๑) โบราณอรรถกถา หรืออรรถกถาเก่า ได้แก่ พุทธสังวัณณิตอรรถกถา และ อนุพุทธสังวัณณิตอรรถกถา อธิบายพุทธพจน์ด้วยภาษาบาลีที่พระสังคีติกาจารย์ยกขึ้นสังคายนา ๓ ครั้ง แล้วนำไปยังเกาะสิงหล ต่อมาแปลเป็นภาษาสิงหลเพื่อไม่ให้คำสอนปนลัทธิอื่น ทั้งเพื่อสะดวกแก่การศึกษาของชาวสิงหล รวมถึงมูลอรรถกถา หรือ มหาอรรถกถา ที่แปลเป็นภาษาสิงหลในภายหลังด้วย

๒) อภินวอรรถกถา หรืออรรถกถาใหม่ ได้แก่ อรรถกถาที่พระพุทธโฆสจารย์ เป็นต้น แต่งและแปลเรียบเรียงจากมูลอรรถกถาหรือมหาอรรถกถาภาษาสิงหล อรรถกถาในยุคนี้เริ่มจากวิสุทธีมรรคเป็นต้นมา ซึ่งจัดว่าเป็นยุคที่วงการศึกษาคัมภีร์พระพุทธศาสนาเริ่มมีมติว่าเป็นยุคทองของอรรถกถา เพราะมีอรรถกถาเกิดขึ้นมากมาย

๔. แบ่งตามพระไตรปิฎก

อรรถกถาแบ่งตามเนื้อหาพระวินัย พระสุตตันต และ พระอภิธรรม อรรถกถาตามลำดับคัมภีร์ คือ

๑) อรรถกถาพระวินัยปิฎก คือ สมันตปาสาทิกา คัมภีร์อธิบายพระวินัยปิฎก เป็นผลงานของพระพุทธโฆสจารย์แต่งตามคำอาราธนาของพระพุทธสิริ เมื่อประมาณ พ.ศ. ๙๒๗-๙๗๓ ณ เมืองอนูราชปุระ เกาะ

ลังกา ในรัชสมัยพระเจ้าสิริपालะ อาศัยอรรถกถาสิงหลหซึ่งมหาปัจจรัยและกรุงที่^{๓๒} ท่านแต่งสมันตปาสาทิกา ก่อนคัมภีร์อื่น ๆ ด้วยเหตุที่พระวินัยเป็นหลักใหญ่เสมือนรากแก้วพระพุทธศาสนา สมันตปาสาทิกา มี ๓ ภาค คือ ๑) เวยฺยชกัณท์ อธิบายปาราชิกกัณท์ในมหาวิภังค์ภาคแรก ๒) เตรสกัณท์ถึงอนียตกัณท์อธิบาย สังฆาติเสถถึงอนียตในมหาวิภังค์ภาค ๑ และนิสสัคคีย์กัณท์ถึงอิภรณสมณะ อธิบายนิสสัคคีย์ปาจิตติยถึงอิ ภรณสมณะในมหาวิภังค์ภาค ๒ รวมทั้งภิกขุณีวิภังค์ ๓) อธิบายมหาวรรค(ภาค ๑-๒) จุลลวรรค(ภาค ๑-๒) และ คัมภีร์บริวาร

นิคมกถาท้ายสมันตปาสาทิกา ผู้แต่งระบุว่า “ใช้เวลาแต่ง ๑ ปี เริ่มปีที่ ๒๐ ในรัชสมัยพระเจ้าสิริ ปาละ ลังกาทวีป แล้วเสร็จย่างเข้าปีที่ ๒๑” นักวิชาการด้านคัมภีร์ กล่าวว่า พระพุทธโฆสะผู้แต่งวิสุทธิมรรค พำนักในมหาวิหารไม่นาน (shot stay เพียง ๙๐ วัน จึงกลับไปชมพุกทวิป อรรถกถาทั้งหลายของสำนักมหา วิหารที่ระบุท้ายคัมภีร์ว่าพระพุทธโฆสะเป็นผู้แต่ง ได้มีติว่า “พุทธโฆสะ” เป็นชื่อของคณะสงฆ์ลังกาที่แต่ง คัมภีร์โดยใช้ชื่อว่าพุทธโฆสะ^{๓๓} พระพุทธโฆสะที่แต่งอรรถกถาเช่นสมันตปาสาทิกา ไม่ใช่พระพุทธโฆสะผู้แต่งวิ สุทธิมรรค (อรรถกถาลังกาแต่งต่างยุค แต่งด้วยวัตถุประสงค์ต่างกัน ผู้แต่งต่างชุด ต่างคณะ)

สมันตปาสาทิกา อธิบายพระวินัยปิฎก สาระอื่นๆ ที่น่าสนใจ เช่น^{๓๔}

(๑) คำว่าธรรม มี ๒ ความหมาย (ธัมมะ+อภิธัมมะ)

คำว่า ธรรม มีหลายนัย หลายความหมาย ในสมันตปาสาทิกาแจกแจงธรรม ๒ นัย หรือ ๒ ความหมาย นัยหนึ่งได้แก่ธรรมในพระสูตรต้นปิฎก อีกนัยหนึ่งได้แก่ธรรมในพระอภิธรรมปิฎก จากคำอธิบาย บทว่า “ย่อมไม่รู้ธรรม” หมายถึง เว้นวินัยปิฎก ย่อมไม่รู้ ๒ ปิฎกที่เหลือ (ธมฺมํ น ชานาติติ รูปเปตวา วินยปิฎกํ อวเสสํ ปิฎกทวํ น ชานาติ) แยกธรรมไว้ ๒ ส่วน ส่วนหนึ่งในพระสูตร อีกส่วนหนึ่งในพระอภิธรรม กล่าว ได้ว่านี่เป็นหลักฐานข้อมูลหนึ่งในอรรถกถาที่ระบุว่าพระวินัยคือพระวินัยปิฎก ส่วนธรรมคือสองปิฎกที่เหลือ

(๒) พระวินัย ๔ อย่าง

๑) สูตร ได้แก่ พระบาลีในพระวินัยปิฎกทั้งหมด

๒) สุตตานุโลม ได้แก่ แหล่งอ้างอิงพระพุทธพจน์(มหาปเทศ ๔)

๓) อัจฉริยวาท ได้แก่ งานของสังคีตติกาจารย์ที่ยกขึ้นสังคายนา ๓ ครั้ง ในอินเดีย

๔) อัตโนมติ ได้แก่ ความเห็นส่วนบุคคล

(๓) ภาษิตในพระไตรปิฎก (พุทธภาษิต สาวกภาษิต ฤาษีภาษิต เทวดาภาษิต)

พุทธภาษิต คือ พระวินัยปิฎกทั้งหมด พระอภิธรรมปิฎก ธรรมบท จรียาปิฎก อุทาน อิติวุตตกะ ชาตก สุตตนิบาต วิมานวัตถุ เปตวัตถุ และพระสูตรเช่นพรหมชาลสูตร สาวกภาษิต คือ ถ้อยคำของพระสาวก เช่น อนึ่งคุณสูตร สัมมาทิฏฐิสูตร อนุमानสูตร จุฬเวทลลสูตร และมหาเวทลลสูตร ฤาษีภาษิต คือ ถ้อยคำ ของนักบวชที่ไม่ใช่พุทธ ได้แก่ ปริพพาชกวรรค คำถามของศิษย์พราหมณ์พาวรี เป็นต้น เทวดาภาษิต คือ ถ้อยคำของเทวดา เช่น เทวดาสังยุต เทวปุตตสังยุต มารสังยุต พรหมสังยุต และสักกสังยุต (ไม่มี ราชาภาษิต กับ กวีภาษิต)

^{๓๒} วิ.อ.(บาลี).๑/๓.

^{๓๓} E.J. Rapson ed., *The Cambridge History of India*, (Delhi : S. Chand & CO., 1955), p. 174.

^{๓๔} “สมันตปาสาทิกา : มารยาทที่พึงประสงค์ในอริยวินัย” ใน [https:// www.mcu.ac.th](https://www.mcu.ac.th) (๑๔ ก.ย. ๒๕๖๕)

(๔) พระสังฆธรรม ๓ ได้แก่ ปรียัติ ปฏิบัติ และอธิคม พระพุทธพจน์คือปิฎก ๓ ชื่อว่า ปรียัติสังฆธรรม ธรรม ได้แก่ ธุดงค์คุณ ชั้นธกัวัตร มหาวัตร ชื่อว่าปฏิบัติสังฆธรรม มรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า อธิคมสังฆธรรม บางมติถือว่าศาสนามีปรียัติเป็นหลัก บางมติถือว่าศาสนามีสัมมาปฏิบัติเป็นหลัก

(๕) ระบุว่า มี ๔ นิกาย (ยังไม่มีขุททกนิกาย) “ผู้กล่าวที่ฆนิกายพึงเรียนนฬาวรรค ผู้กล่าวสังยุตตนิกายพึงเรียน ๓ วรรคข้างต้นหรือฬาวรรค ผู้กล่าวอังคตตรนิกาย พึงเรียนครั้งนิกายข้างต้นหรือข้างปลาย.. เมื่อไม่อาจ พึงทำอรรถกถานิกายหนึ่งใน ๔ นิกายให้เชี่ยวชาญ” ซึ่งตรงกับสมุ้งควลิลาสินีที่ระบุชื่อของผู้สืบทอด ๔ นิกาย คือ พระอานนท์สืบทอดที่ฆนิกาย ศิษย์ของพระสารีบุตรสืบทอดมัชฌิมนิกาย พระมหากัสสปะสืบทอดสังยุตตนิกาย พระอนุทระสืบทอดอังคตตรนิกาย และในอนาคตเมื่อพระไตรปิฎกอันตรธาน ระบุเพียง ๔ นิกาย เช่นกัน ในสมันตปาสาทิกาพระวินัยปิฎกกับพระอภิธรรมปิฎกจัดอยู่ในขุททกนิกาย ชาตกเรียกว่า ชาตกนิกาย

(๖) สถานที่บัญญัติสิกขาบท คือ กรุงเวสาลี กรุงราชคฤห์ กรุงสาวัตถี เมืองอาฬวี กรุงโกสัมพี แคว้นสักกะ และ ภัคคชนบท

(๗) ผู้ละเมิดสิกขาบทเป็นคนแรก มี ๒๓ คน/กลุ่ม คือ ๑) พระสุทิน ๒) พระธนิยะ ๓) พระเพลัญฐสีสะ ๔) พระอานนท์ ๕) พระเสยยสะ ๖) พระอุทายี ๗) พระสาคตะ ๘) พระนันทะ ๙) พระเมตติยะ ๑๐) พระเทวทัต ๑๑) พระอัสสชิ ๑๒) พระปุนีฬพสุกะ ๑๓) พระอริน္ณฐะ ๑๔) พระอุปนันทากายบุตร ๑๕) พระนันทะ ๑๖) พระหัตถกะ ๑๗) พระอนุทระ ๑๘) พระจุฬปันถกะ ๑๙) พวกสัมพฬลาภิกษุ ๒๐) พวกวัคคุมทาภิกษุ ๒๑) พวกภิกษุชาวเมืองอาฬวี (๒๒) พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ ๒๓) ภิกษุไม่ปรากฏชื่อ ภิกษุณีที่ละเมิดเป็นคนแรก มี ๗ รูป/กลุ่ม คือ ๑) ภิกษุณีสุนทรี ๒) ภิกษุณีถูลันทา ๓) ภิกษุณีจันทกาตี ๔) กลุ่มอัญญตราภิกษุณี ๕) กลุ่มภิกษุณีฉัพพัคคีย์ ๖) กลุ่มสัมพฬลาภิกษุณี ๗) ภิกษุณี ๒ รูป

(๘) พระพุทธเจ้าตรัสภาษามาถี (มาถิกโหวหาร)

- พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงกล่าวสำนวนชาวมคธ คือ มาถีภาษา (สมมาสมพุทเธน วุตตปกาโร มาถิกโหวาโร) มาถีไม่ใช่ภาษาเดิมของพระองค์ พระองค์ประสูติในคากยวงศ์ คามชนบทแถบป่าหิมพานต์ รัฐโกศล เผ่าคากยะมีภาษาพูดของตนคือภูเทวดาภาษา

- มหานามคากยะอายุมากกว่าพระพุทธองค์ ๑ เดือน

- พระนันทะ(พระอนุชา) โอรสของพระเจ้าสุทโธทนะ ต่ำกว่าพระพุทธองค์ ๓ อกคูลี

- กล่าวถึง วลัยชนกุกี (ห้องสุขา)ของพระพุทธองค์ เพราะทรงเป็นมนุษย์

(๙) สิ่งต้องห้าม ๓ อย่าง

สิ่งต้องห้ามในพระวินัย คือ ความมกมาก ความไม่สันโดษในปัจจุบัน ๔ และการไม่พัฒนาตน (ไม่ห้าม ความมกน้อย ความสันโดษ การพัฒนาตนเอง)

(๑๐) พระสูตรที่ไม่ได้สังคายนาในอินเดีย มี กลุ่มพสูตร ราโชวาทสูตร ติกชินทริยสูตร จตูปริวัตตสูตร และนันทโพนันทสูตร ปิฎกที่ไม่ใช่พุทธพจน์ (เป็นพระสูตรของมหายาน) ได้แก่ วัฒนปิฎกของนิกายเหมวันตะ อังคลิมาลปิฎกของนิกายราชคิริ รัฐฐุปาลคระรชิตของนิกายปุรวไคลี อาลวกคระรชิตของนิกายอปรไคลี คุฬหวะสสันดรของนิกายสิทธารถะ คุฬหวินัยของนิกายวัชรบรรพต และไวทลลปิฎกของนิกายไวตุลยะ เป็นต้น

(๑๑) แม่น้ำตโปทา เขตกรุงราชคฤห์ น้ำในแม่น้ำที่เป็นน้ำร้อน เพราะไหลผ่านนรกที่เชื่อว่าอยู่ใต้พื้นดิน ปัจจุบันนี้เป็นแหล่งน้ำพุร้อน (Hot Springs) ในอุตรประเทศ อินเดีย

(๑๒) คำว่า มกร (ไม่ใช่มังกร) สัตว์สะเทินน้ำสะเทินบก รูปร่างแปลกประหลาด คล้ายฉลาม หรือว่า จระเข้ หัว ขา หน้าคล้ายกวาง ลำตัวและหางคล้ายปลา เป็นพาหนะของเทพวรุณ เทพแห่งทะเล (คำว่า มกรหนटक ต้องแปลว่า ฟันมกร)

(๑๓) ระบุพระพุทธศาสนาดำรงอยู่ ๕,๐๐๐ ปี

ผู้แต่งสมันตปาสาทิกา อ่าง ปปัญจสูทนี สัมโมหวิโนทนี และ วิสุทติมรรค

๒) กังขาวิตรณี อรรถกถาพระปาติโมกข์ ผู้แต่งใช้ชื่อว่าพุทธโฆสะ (พุทธโฆสะยุคต่อมา)

๓) อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก คัมภีร์อธิบายความพระสุตตันตปิฎก ได้แก่

(๑) สุมังคลวิลาสินี อธิบายความในทีฆนิกาย แบ่งเป็น ๓ ภาค คือ ๑) อธิบายความในสี่ลขันธวรรค ซึ่งว่าด้วยพระสุตตรขนาดยาว ๑๓ สูตร ๒) อธิบายความในมหาวรรค ซึ่งว่าด้วยพระสุตตรขนาดยาว ๑๐ สูตร ๓) อธิบายความในปาฎิกวรรค ซึ่งว่าด้วยพระสุตตรขนาดยาว ๑๑ สูตร เป็นผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์ แต่งตามคำอาราธนาของพระทราฐนาคะ^{๓๕} เมื่อใกล้ พ.ศ.๑,๐๐๐ โดยอาศัยอรรถกถาภาษาสิงหล^{๓๖}

(๒) ปปัญจสูทนี อธิบายความในมัชฌิมนิกาย แบ่งเป็น ๔ ภาค คือ ภาคที่ ๑ อธิบายความในมูลปริยายวรรคถึงสีหนาทวรรคแห่งมูลปิณาสก์ ภาคที่ ๒ อธิบายความในโอปัมมวรรคถึงจุฬยฆวรรคแห่งมูลปิณาสก์ ภาคที่ ๓ อธิบายในมัชฌิมนปิณาสก์ ภาคที่ ๔ อธิบายในอุปริปิณาสก์ เป็นผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์ แต่งตามคำอาราธนาของพระพุทธมิตตะ เมื่อใกล้ พ.ศ. ๑,๐๐๐ โดยอาศัยอรรถกถาภาษาสิงหลชื่อมหาอรรถกถา

(๓) สารัตถปกาสินี อธิบายความในสังยุตตนิกาย แบ่งเป็น ๓ ภาค คือ ภาค ๑ อธิบายความในสคาถวรรค ภาค ๒ อธิบายความในนิทานวรรคและขันธวารวรรค ภาค ๓ อธิบายความในสหายตนวรรคและมหาวรรค เป็นผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์ แต่งตามคำอาราธนาของพระโชติपालเถระ เมื่อใกล้ พ.ศ. ๑,๐๐๐ โดยอาศัยอรรถกถาภาษาสิงหลชื่อมหาอรรถกถา

(๔) มโนรถปुरुณี อธิบายความในอังคุตตรนิกาย แบ่งเป็น ๓ ภาค คือ ภาคที่ ๑ อธิบายความในเอกกนิบาต ภาคที่ ๒ อธิบายความในทุกนิบาตถึงจตุกกนิบาต และภาคที่ ๓ อธิบายความในปัญจกนิบาตถึงเอกาทสกนิบาต เป็นผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์ แต่งตามคำอาราธนาของพระ โชติपालเถระและพระอาชีวกะ

(๕) ปรมัตถโชติกา อธิบายความในขุททกปาฐะ จัมมบท และสุตตนิบาต แห่งขุททกนิกาย ผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์ แต่งขึ้นเมื่อใกล้ พ.ศ. ๑,๐๐๐

^{๓๕} บรรจบ บรรณรุจิ, “ผลงานของพระพุทธโฆสะและพระเถรอาจารย์ร่วมสมัย: ศึกษาเฉพาะกรณีศึกษาในเมืองไทย”, ใน รวมบทความทางวิชาการพระพุทธศาสนาและปรัชญา, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐): ๗๓.

^{๓๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๙๔.

(๖) ธัมมปทัฏฐกถา อธิบายความธัมมบทแห่งขุททกนิกาย แบ่งเป็น ๘ ภาค คือ ภาค ๑ อธิบายความในยมกวรรค ภาค ๒ อธิบายความในอัปมาทวรรค และจิตตวรรค ภาค ๓ อธิบายความในปุပ္พวรรค และพาลวรรค ภาค ๔ อธิบายความ ในปิ่นทิตตวรรค อรหันตวรรค และสหัสสวรรค ภาค ๕ อธิบายความในปาปวรรค ทัณทวรรค และชราวรรค ภาค ๖ อธิบายความในอัตตวรรค โลกวรรค พุทธวรรค สุขวรรค ปิยวรรค และโกธวรรค ภาค ๗ อธิบายความในมลวรรค ธัมมัญญวรรค มัคควรรค ปกิณณกวรรค นิรยวรรค และนาควรรค ภาค ๘ อธิบายความในตันหาวรรค ภิกขุวรรค และพราหมณวรรค เป็นผลงานของพระพุทโธสาจารย์ แต่งตามคำอาราธนาของพระกุมารกัสสปะ^{๓๗} เมื่อใกล้ พ.ศ.๑,๐๐๐ โดยอาศัยอรรถกถาภาษาสิงหลชื่อ มหาอรรถกถา

(๗) ปรมัตถทีปนี อธิบายความในอุทาน อิติวุตตกะ วิมานวัตถุ เปตวัตถุ เถรคาถา (เอกกนิบาตถึงมหานิบาต) เถรีคาถา ในขุททกนิกาย เป็นผลงานของพระธรรมपालเถระ

(๘) ชาตักัญญกถา หรืออรรถกถาชาตค เป็นผลงานของพระพุทโธสาจารย์ แต่งตามคำอาราธนาของพระอัทธทัสสี พระพุทโธมิตตะและพระพุทโธปิยะ^{๓๘} เพื่ออธิบายความชาตค ในขุททกนิกาย แบ่งเป็น ๑๐ ภาค

(๙) สัทธัมมปชโชติกา อธิบายความในขุททกนิกาย แบ่งเป็น ๒ ภาค คือ ภาค ๑ อธิบายความในมหานิทเทศ ภาค ๒ อธิบายความในจูหนิทเทศ ผลงานของพระเทวะ

(๑๐) สัทธัมมปกาสินี อธิบายความในขุททกนิกาย แบ่งเป็น ๒ ภาค อธิบายความในปฏิสัมภิตามรรคทั้งหมด ผลงานของพระมหานามะ แต่งตามคำอาราธนาของมหานามอุบาสก^{๓๙}

(๑๑) วิสุทธชนวิลาสินี อธิบายความอุปาทาน ในขุททกนิกาย แบ่งเป็น ๒ ภาค ภาค ๑ อธิบายความพุททวรรคและสีหასนียวรรค ถึง เมตเตยยวรรค ภาค ๒ อธิบายความสีหასนียวรรค ถึง เมตเตยยวรรค ภัททาลีวรรค ถึง ภัททียวรรค และ ในเถรียาปทาน ผลงานของพระเถระ ๕ รูป^{๔๐}

(๑๒) มธูรัตถวิลาสินี อธิบายความพุททวงคในขุททกนิกาย ผลงานของพระพุทโธตตะ

๔) อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก ได้แก่ คัมภีร์อธิบายความพระอภิธรรมปิฎก มี ๓ คัมภีร์ คือ

(๑) อัญญุสาลีนี อธิบายความธัมมสังคณี ในพระอภิธรรมปิฎก ผลงานของพระพุทโธสาจารย์ แต่งขึ้นโดยอาศัยอรรถกถาภาษาสิงหลชื่อมหาปัจจรัย

(๒) สัมโมหวิโนทนี อธิบายความวิภังค์ เป็นผลงานของพระพุทโธสาจารย์ แต่งขึ้นโดยอาศัยอรรถกถาภาษาสิงหลชื่อมหาปัจจรัย

(๓) ปัญจปกรณัญญกถา อธิบายความพระอภิธรรมปิฎกอีก ๕ คัมภีร์ที่เหลือ เป็นผลงานของพระพุทโธสาจารย์ แต่งตามคำอาราธนาของพระจุลลพุทโธสะชาวลังกา ในบรรดาอรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก ๕

^{๓๗} ขุ.ธ.อ. (บาลี).๑/๑.

^{๓๘} บรรจบ บรรณรุจิ, “ผลงานของพระพุทโธสะ และ พระเถรจารย์ร่วมสมัย: ศึกษาเฉพาะกรณีศึกษาในเมืองไทย”, : ๗๕.

^{๓๙} บรรจบ บรรณรุจิ, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๕.

^{๔๐} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

คัมภีร์ อรรถกถากถาวัตถุเหมาะกับผู้สนใจด้านประวัติศาสตร์และด้านปรัชญา เสนอข้อมูลด้านประวัติศาสตร์ พระพุทธศาสนา โดยเริ่มต้นด้วยการสำรวจสำนักนิกายต่างๆ ของพระพุทธศาสนาและทัศนะทางปรัชญาของ สำนักนิกายพระพุทธศาสนาเหล่านั้น ตลอดจนทัศนะทางปรัชญานอกพระพุทธศาสนาอื่น ๆ^{๔๑}

พระพุทธโฆสจารย์รับนิมนต์ไปมหาวิหาร แต่งวิสุทธิมรรค^{๔๒} ชื่อที่ระบุท้ายอรรถกถา เช่น สมันตปาสาทิกา เป็นชื่อคณะสงฆ์มหาวิหาร แต่งคัมภีร์ในนาม “พุทธโฆส”

๒.๕.๓ พัฒนาการของอรรถกถา

อรรถกถามีมาแต่ครั้งพุทธกาล บทนำในวินยสังคหฎฐกถา^{๔๓} อรรถกถา หมายถึงถ้อยคำที่เรียกว่า กถามรรค ทำหน้าที่อธิบายบาลีพุทธพจน์(พระไตรปิฎก) สอดคล้องกับที่ระบุว่า ปฐมสังคีติย ยา อฎฐกถา สงคีตาทิ วจนเน สา ภควโต ธรรมานกาลปิ อฎฐกถา สิวชชติ แปลว่า อรรถกถาที่พระสังคีติกาจารย์ร้อยกรองไว้เมื่อคราวปฐมสังคายนา คือ อรรถกถาที่มีมาตั้งแต่สมัยที่พระผู้มีพระภาคยังทรงพระชนม์อยู่^{๔๔} “เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสแสดงคำสอนคือพระธรรมวินัยแล้ว สาวกทั้งหลายทั้งพระสงฆ์และคฤหัสถ์ก็นำหลักพระธรรมวินัยนั้นไปเล่าเรียนศึกษา คำสอนหรือพุทธพจน์ส่วนใดที่ต้องการคำอธิบาย นอกจากทูลถามจากพระพุทธเจ้าโดยตรงแล้ว ก็มีพระสาวกผู้ใหญ่ที่เป็นอุปัชฌาย์หรืออาจารย์คอยแนะนำชี้แจงช่วยตอบข้อสงสัย คำอธิบายและคำตอบที่สำคัญก็ได้รับการทรงจำ ถ่ายทอดต่อกันมาควบคู่กับหลักพระธรรมวินัยที่เป็นแม่บทนั้น ๆ จากสาวกรุ่นก่อนสู่สาวกรุ่นหลัง ต่อมา เมื่อมีการจัดหมวดหมู่พระธรรมวินัยเป็น “พระไตรปิฎก” แล้ว คำอธิบายชี้แจงเหล่านั้นก็เป็นระบบและมีลำดับไปตามพระไตรปิฎกด้วย คำอธิบายพุทธพจน์หรือหลักพระธรรมวินัย หรือคำอธิบายความในพระไตรปิฎกนั้น เรียกว่า **อรรถกถา**^{๔๕}

อรรถกถาสมันตปาสาทิกาคณะผู้แต่งกล่าวว่า เมื่อทำสังคายนาครั้งที่ ๓ เสร็จ จัดพระสมณทูตส่งไปเผยแผ่พระพุทธศาสนา ๙ สาย พระมหามหินทเถระพระโอรสในพระเจ้าอโศกมหาราช ซึ่งเป็นพระสมณทูตสายที่ ๙ ได้นำพระไตรปิฎกและอรรถกถาภาษาบาลีมคธไปยังเกาะลังกา ในรัชสมัยของพระเจ้าเทวานัมปิยติสสะแห่งลังกา เพื่อเผยแผ่พระพุทธศาสนา จนชาวลังกาเลื่อมใสและออกบวชในพระพุทธศาสนามากมาย ต่อมาในปี พ.ศ. ๓๕๐ ในรัชสมัยของพระเจ้าวิภูควคามินีอภัยแห่งลังกา พระมหาเถระชาวลังกาผู้แตกฉานในพระไตรปิฎก ได้แปลเรียบเรียงและจารึกอรรถกถา (พร้อมทั้งพระไตรปิฎก) ภาษาบาลีมคธนั้นเป็นภาษาสิงหลเพื่อสะดวกแก่การศึกษาของชาวลังกา เรียกอรรถกถาฉบับนี้ว่า “สีหฬฎฐกถา” ซึ่งมีทั้งอรรถกถาพระวินัยปิฎก อรรถกถาพระสุตตันตปิฎกและอรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก^{๔๖} ทั้งหมดแต่งเป็นภาษาบาลีอย่างที่มีและใช้ศึกษากันถึงปัจจุบัน

^{๔๑} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

^{๔๒} คุปทที่ ๔ ในหนังสือนี้ เรื่องวิสุทธิมรรค

^{๔๓} มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, วินยสงคหฎฐกถา, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณาม), บทนำ.

^{๔๔} อนุฎฐี. ๑/๑๓.

^{๔๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), รู้จักพระไตรปิฎก เพื่อเป็นชาวพุทธที่แท้, พิมพ์ครั้งที่ ๒, หน้า ๙๒.

^{๔๖} พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ ฐิตญาโณ), ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๔. (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๒๘๙-๒๙๐.

อย่างไรก็ตาม หากยอมรับว่า อรรถกถาได้มีมาแล้วตั้งแต่สมัยพุทธกาล อรรถกถาก็เป็นคัมภีร์ยุคเดียวกับพระไตรปิฎก แต่ถ้าถือตามประวัติของวรรณคดีบาลี อรรถกถาก็เป็นอีกยุคหนึ่งที่สืบต่อจากยุคพระไตรปิฎก

๒.๖ พัฒนาการของฎีกา อนุฎีกา โยชนา และ สัททาพิเศษ

ชั้นคัมภีร์บาลีนับต่อจากอรรถกถา มี คัมภีร์ฎีกา อนุฎีกา โยชนา และ สัททาพิเศษ

๒.๖.๑ ความหมายและความสำคัญของฎีกา

“ฎีกา” วิเคราะห์รูปคำ ว่า ฎีกียติ ชานียติ อฏฐกถายตโถ เอตยาติ ฎีกา แปลว่า ที่เรียกว่าฎีกา เพราะเป็นคัมภีร์ที่ให้ความหมายของคัมภีร์อรรถกถา^{๔๗} ในแง่ที่เป็นวรรณกรรมบาลี ฎีกาหมายถึงหนังสืออธิบายอรรถกถา เลือคำหรือข้อความยากในอรรถกถานำมาอธิบายให้เข้าใจง่าย ฎีกาของเถรวาทในระยะแรกหมายถึงหนังสืออธิบายอรรถกถาพระไตรปิฎก แต่ภายหลังหมายรวมหนังสืออธิบายความหนังสือที่ไม่ใช่ อรรถกถาพระไตรปิฎก ด้วย เช่น ฎีกาของพงศาวดารบาลี ฎีกาดำราไวยากรณ์ และฎีกาปกรณ์พิเศษ มีมิลินทปัญห เป็นต้น ฎีกามีความสำคัญในฐานะเป็นคัมภีร์อธิบายขยายความอรรถกถาและคัมภีร์อื่น ๆ ทั้งด้านหลักคำสอนและหลักภาษา พระธรรมปาละอธิบายความสำคัญของว่า ความแตกต่างระหว่างอรรถกถาและฎีกา คือ อรรถกถามีลักษณะที่เรียกว่า “สัณฺณนา” หมายความว่าวิเคราะห์อธิบายความหมายของคำหรือความอย่างละเอียดด้วยวิธีการหลายอย่าง เช่น วิเคราะห์ไวยากรณ์ แสดงความหมายแบบพจนานุกรม เปรียบเทียบมติอาจารย์ และคัมภีร์ต่าง ๆ การยกอุทาหรณ์อุปมาอุปมัย เป็นต้น วิธีการอธิบายหลายแบบอย่างในเวลาเดียวกัน ดังกล่าวทำให้อรรถกถาเป็นที่ประมวลความรู้หลายแขนงวิชา นอกจากความรู้เรื่องความหมายคำและความโดยตรงแล้วยังให้ความรู้ทางประวัติศาสตร์ ตำนาน ลักษณะเศรษฐกิจ สังคม ความเชื่อ ประเพณีและวัฒนธรรมของชาวอินเดียและลังกาตั้งแต่สมัยพุทธกาลหรือก่อนนั้นจนถึงสมัยของพระเจ้าวัฏฏคามินีแห่งลังกา ในพุทธศตวรรษที่ ๕ ส่วนฎีกาในสมัยอนุราธปุระมีลักษณะที่เรียกว่า “ลีนตลปกาสนา” มีลักษณะเป็นการอธิบายความหมายของคำและความที่กำกวมเท่านั้น ไม่มีวัตถุประสงค์ที่จะพรรณนารวมหลายสิ่งหลายอย่างในเวลาเดียวกันอย่าง “สัณฺณนา”^{๔๘}

ดร. จีพี มาลาเสเกรา (Dr. G.P. Malalasekera) ตั้งข้อสังเกตว่า บ่อเกิดของฎีกาแตกต่างจากอรรถกถา คือมีบ่อเกิดที่ศรีลังกา แท้ ผู้แต่งรุ่นแรกเป็นปราชญ์ชาวลังกา^{๔๙}

๒.๖.๒ ความหมายและความสำคัญของอนุฎีกา

คำว่า “อนุฎีกา” คือ ฎีกาใหม่ที่แต่งเพิ่มเติมภายหลัง บาลีเรียกว่า อภินวฎีกา แปลว่า ฎีกาใหม่ อนุฎีกาแต่งขึ้นเพื่ออธิบายเนื้อความในฎีกาให้ชัดเจนยิ่งขึ้นเมื่อเห็นว่าพระฎีกาจารย์อธิบายความยังไม่ชัด

^{๔๗} พระวิสุทธาจารย์มหาเถระ, **ธาตุวัตตสังคหปาฐนิสสยะ**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๑๔๘.

^{๔๘} พระมหาดิศร ธิรสีโล, **ประวัติคัมภีร์บาลี**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑๘๘-๑๘๙.

^{๔๙} กรมศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, **ประวัติพระพุทธศาสนาแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี**, หน้า ๒๗๒

๒.๖.๓ ความหมาย ความสำคัญ และประเภทของโยชนา

คำว่า “โยชนา” คือ คัมภีร์อธิบายความหมายศัพท์และความสัมพันธ์ทางไวยากรณ์ อธิบายความยากทางด้านไวยากรณ์ เช่นศัพท์และความสัมพันธ์ในประโยค เป็นอุปกรณ์ในการแปลอรรถกถาและฎีกา

ฎีกาแบ่งตามพระไตรปิฎก อนุฎีกาและโยชนา อธิบายขยายฎีกา ดังนี้^{๕๐}

๑) ฎีกา คัมภีร์อธิบายอรรถกถา แบ่งประเภทตามพระไตรปิฎก มี ฎีกาพระวินัยปิฎก ฎีกาพระสุตตันตปิฎก และฎีกาพระอภิธรรมปิฎก

๒) อนุฎีกา คัมภีร์ใหม่แต่งภายหลัง อนุฎีกาแบ่งประเภทตามพระไตรปิฎก มี อนุฎีกาพระวินัยปิฎก อนุฎีกาพระสุตตันตปิฎก และอนุฎีกาพระอภิธรรมปิฎก

๓) โยชนา คัมภีร์อธิบายไวยากรณ์ เช่นความหมายศัพท์และความสัมพันธ์ในประโยค ช่วยให้แปลอรรถกถาและฎีกาง่ายขึ้น แบ่งประเภทตามพระไตรปิฎก คือ โยชนาพระวินัยปิฎก โยชนาพระสุตตันตปิฎก และโยชนาพระอภิธรรมปิฎก

๒.๖.๔ พัฒนาการของฎีกา อนุฎีกา และ โยชนา

ในพุทธศตวรรษที่ ๙ รัชสมัยของพระเจ้ามหารามแห่งลังกา ได้ฟื้นฟูวรรณกรรมบาลีครั้งสำคัญ เป็นงานของคณะสงฆ์มหาวิหาร งานนี้ทำให้คณะสงฆ์มหาวิหารรุ่งเรืองนำหน้าคณะสงฆ์อภัยคีรีวิหาร คณาจารย์ผู้มีบทบาทสำคัญคือพระพุทธโฆสาจารย์ เป็นผู้ชำระวรรณกรรมบาลี โดยถ่ายทอดจากภาษาสิงหลกลับเป็นภาษามคธ ผลงานนี้คืออรรถกถา ครั้นถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ในรัชสมัยของพระเจ้าปรักกมพาทุมหาราช ทรงอุปถัมภ์คณะสงฆ์ซึ่งสืบสายมาจากมหาวิหาร ประชุมแต่งฎีกา มีพระมหากัสสปะแห่งอุทุมพรคีรีวิหารเป็นประธาน ในครั้งนี้พระสารีบุตรได้เขียนสารัตถทีปนี ฎีกาพระวินัย พระอานันทาจารย์ได้เขียนมูลฎีกา แก่พระอภิธรรม และมีคณาจารย์อีกหลายรูปแต่งฎีกาบ้าง อนุฎีกาบ้าง เป็นเหตุให้พระพุทธานิกายเถรวาทสำนักมหาวิหารแพร่หลายออกไปยังนานาประเทศมี ไทย พม่า มอญ ลาว เป็นต้น^{๕๑}

วรรณกรรมบาลีฎีกา มีชื่อตามความหมายที่ต่างกัน ๓ แบบ คือ

สมัยที่ ๑ (ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕) ฎีกาในสมัยนี้หมายถึงหนังสืออธิบายความหมายคำและความในอรรถกถา ฎีกาเล่มแรกคือ อภิธัมม-อัฐกถา-ลีนัตถวินณนา ที่นิยมเรียกกันในสมัยหลังว่า อภิธัมมมูลฎีกา ผู้เขียนคือพระอานนท์ ฎีกาอีก ๓ เล่มมีหลักฐานว่าเขียนในสมัยนี้คือฎีกาสุมังคลวิลาสินี ที่ขนิทายอรรถกถา ฎีกาปัญจสุทนีมีขณินิกายอรรถกถา และฎีกาสารัตถวิลาสินีสังยุตตนิทายอรรถกถา ทั้ง ๓ เล่มเป็นงานของพระธรรมปาละ ผู้เขียนอรรถกถาขุททกนิกาย ข้อควรสังเกตก็คือ พระอานนท์และพระธรรมปาละเรียกงานของตนว่า “ลีนัตถปกาสนา” แปลว่าการอธิบายความหมายที่ลึกซึ้งกำกวม ไม่มีการใช้คำว่าฎีกาอย่างแพร่หลายในครั้งนั้น

สมัยที่ ๒ (ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๖) สมัยนี้ เรียกผลงานประเภทอธิบายความหมายอรรถกถาว่าคณฐิบท ส่วนใหญ่เขียนด้วยภาษาสิงหล ที่เขียนด้วยภาษาบาลีมีบ้างแต่เป็นส่วนน้อย หนังสือคณฐิบทในสมัยนี้ได้แก่หนังสือต้นฉบับและแหล่งข้อมูลสำหรับฎีกาจารย์ในสมัยที่ ๓ เหมือนกับที่อรรถกถาสิงหลเป็น

^{๕๐} ไกรวุฒิ มโนรัตน์, วรรณคดีบาลี ๑, หน้า ๑๐๐-๑๐๘.

^{๕๑} เสถียร โพธิ์นันทะ, ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร :มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๕-๙.

๓) สำนักสัททนต์ คัมภีร์สัททนต์ แต่งในประเทศพม่า ผู้แต่งคือพระอัคคังสะ มีชีวิตอยู่ในพุทธศตวรรษที่ ๑๗

๒. อภิธานะสังคหะ ประเภทพจนานุกรม ที่เก่าที่สุด ได้แก่คัมภีร์อภิธาน์ปทีปิกา ผู้แต่งคือ พระโมคคัลลานะ พระเถระชาวลังกา พระวรวงศ์เธอกรมหลวงชินวราธิบดี สมเด็จพระสังฆราชเจ้า วัดราชบพิธ ทรงแปลและเรียบเรียง จัดพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓ ที่แต่งภายหลังต่อมาที่สำคัญคือ จาตุรงค์ธารินี ฎีกา อภิธาน์ปทีปิกา อภิธาน์ปทีปิกาสูจิ พระสุภูติแห่งลังกาเป็นผู้แต่ง เฉพาะเล่มหลังนาคประทีปได้ปริวรรตเป็นอักษรไทย โรงพิมพ์ไทยจัดพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔

๓. ฉันทสัทธะ คัมภีร์สำหรับแต่งฉันทภาษาบาลี เล่มแรกคือ วุตโตทัย ผู้แต่งคือ พระสังฆรักขิตะ ในรัชสมัยของพระเจ้าปรักกมพาทู

๔. อลังการสังคหะ คัมภีร์อธิบายการรจนาวรรณคดีบาลี ที่รู้จักกันมากในวงการปริยัติธรรม ประเทศไทย คือ คัมภีร์สุโพธาลังกา ผู้แต่งคือ พระสังฆรักขิตะ เป็นฉันทภาษาบาลีล้วน ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จัดพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๔ ผู้แปลคือ นาวาอากาศเอก(พิเศษ) แยม ประพัฒน์ทอง ป. ๘

๒.๗ ปกรณ์พิเศษ

ในบรรดาวรรณกรรมบาลี พระไตรปิฎกถือเป็นวรรณกรรมเก่าที่สุด เป็นคัมภีร์ปฐมภูมิ นับรองจากพระไตรปิฎกมีปกรณ์พิเศษ อรรถกถา ฎีกา ออนุฎีกา โยชนา

๒.๗.๑ ความหมายของปกรณ์พิเศษ

“ปกรณ์” แปลว่า “ทำก่อน” นำมาเรียกคัมภีร์ หมายถึงคัมภีร์แต่งก่อน (ปกโรติ จ น กตติ อารภติ, กโรติเยว วา) วรรณกรรมบาลีประเภทปกรณ์พิเศษ (Extra Canonical Work) หรือ คัมภีร์แต่งก่อน (ปกโรติ) ตามมติของนักปราชญ์ตะวันตก ได้แก่ มิลินทปัญหา เปฏุโกปเทศ และ เนตติปกรณ์^{๔๔} คำว่า “พิเศษ” บาลีคือ วิเสส เขียนเป็นคำไทยคือ พิเศษ รวมเข้ากับคำแรกเป็น ปกรณ์พิเศษ หมายถึงคัมภีร์พิเศษที่แต่งก่อน (แต่งก่อน อรรถกถา)

๒.๗.๒ ประเภทของปกรณ์วิเสส

วรรณกรรมบาลีปกรณ์พิเศษแต่งขึ้นในช่วงระหว่างการรวบรวมพระไตรปิฎกกับอรรถกถา ได้แก่

๑) มิลินทปัญหา เรื่องการสนทนาโต้ตอบปัญหาระหว่างพระเจ้ามิลินท์กับพระนาคเสน เนื้อหาบางตอนในมิลินทปัญหา สันนิษฐานได้ว่าผู้แต่งมิลินทปัญหานับถือพุทธศาสนาแบบสรวาสตีวาทีน

๒) เปฏุโกปเทศ แปลว่าวิธีการอธิบายพระไตรปิฎก

๓) เนตติปกรณ์ แปลว่าหนังสือแนะนำ (แนวการเขียนอรรถกถา)

เปฏุโกปเทศ และ เนตติปกรณ์ เนื้อหาค้ายกันมาก เข้าใจว่า เปฏุโกปเทศจะได้แต่งก่อน เพราะมีวิธีการจัดเนื้อหาและสำนวนภาษาไม่รัดกุมเหมือนอย่างในเนตติปกรณ์ กล่าวได้ว่า เนตติปกรณ์คือเปฏุโกปเทศ ฉบับปรับปรุงใหม่^{๔๕} ฝ่ายเถรวาทถือว่าคัมภีร์ทั้งสองเป็นผลงานของพระกัจจายนะ

^{๔๔}B. C. Law, A History of Pali Literature Vol. II, (Varanasi : Bhartiya Publishing House, 1933) , pp. 343-372.

^{๔๕} สุภาพรรณ ฦ บางช้าง, ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา, หน้า ๒๔๓

ผู้รู้ทางด้านคัมภีร์ยุคต่อมา(ในวงการปริยัติธรรมไทย) มีมติว่า คัมภีร์ปกรณ์พิเศษ หนังสือที่แต่งขึ้นเพื่ออธิบายธรรมะในพระพุทธศาสนา โดยไม่ได้อธิบายคัมภีร์เล่มใดเล่มหนึ่งโดยเฉพาะ^{๕๖} หรือ หนังสือที่ท่านแต่งแสดงภูมิรู้ ภูมิธรรมและความคิดเห็น หรือค้นคว้าจากคัมภีร์ต่างๆ ตามแนวคิดที่เกิดขึ้นเองเป็นอิสระ และกำหนดเนื้อหาเองประกอบการแต่ง^{๕๗} โดยกำหนดชื่อเรื่อง โครงเรื่อง เนื้อเรื่อง จุดมุ่งหมาย รูปแบบการเขียนวิธีการนำเสนออาจเป็นตีความ พรรณนาความ อธิบายความ แสดงความคิดเห็น วิเคราะห์และสังเคราะห์ปกรณ์พิเศษจึงเป็นคัมภีร์พิเศษต่างจากคัมภีร์ที่มีอยู่เดิม ที่ผู้แต่งไม่ได้อธิบายธรรมะตามคัมภีร์เล่มใดเล่มหนึ่งโดยเฉพาะ แต่ท่านแต่งขึ้นเพื่อแสดงมติของผู้แต่ง

ปกรณ์พิเศษแต่งขึ้นเพื่ออธิบายคำสอนในพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และสัททศาสตร์ ที่มีเนื้อหาลึกซึ้งพิสดารเข้าใจยาก ผู้ที่แตกฉานคำสอนประสงค์จะอธิบายหลักธรรมที่เข้าใจยากให้เข้าใจง่าย จึงแต่งคัมภีร์ต่าง ๆ ขึ้นอธิบายขยายความต่างไปจากเดิม จึงได้ชื่อว่า ปกรณ์พิเศษ

ประเภทปกรณ์พิเศษตามมติของผู้รู้ด้านคัมภีร์ยุคต่อมา มีดังนี้

๑) ธรรมวินัยสังเขป เป็นคัมภีร์ที่อธิบายความบาลีในพระไตรปิฎกอย่างย่อหรืออธิบายแบบรวบยอดแทนการอธิบายเป็นปิฎกอย่างอรรถกถา เมื่อกำหนดขึ้นแล้วคงเป็นอรรถกถานั้นเอง ได้แก่ มิลินทปัญหา แต่งโดยพระจุฬาลงกมหาราช วิสุทธิมรรค แต่งโดยพระพุทธโฆษาจารย์ วิมุตติมรรค แต่งโดยพระอุปติสสเถระ

๒) ธรรมวิภังค์ เป็นคัมภีร์ที่แสดงหลักและวิธีวิเคราะห์แจกแจงพระธรรมและพระวินัย ได้แก่ เนตติปกรณ์ แต่งโดยพระมหากัจจายนะ เนตติอรรถกถา แต่งโดยพระธรรมปาละเถระ เนตติวิภาวินี แต่งโดยพระสัทธรรมपालมหาธรรมราชา ขาวพม่า

๓) ธรรมวินัยสตุติ หรือพุทธาทิภักุติ เป็นคัมภีร์ประเภทบทอาศรัยว่าด้วยการสรรเสริญพระพุทธคุณ ที่ประกอบไปด้วยพระมหาปุริสลักษณะ ๓๒ ประการ และอนุพยัญชนะ ๘๐ ประการ ได้แก่ (๑) ปชชมธู พระพุทธรูปยี่เอระแต่งสตุติพระรัตนตรัย เป็นบทร้อยกรอง ๑๐๔ บท ทำนองศกะทางสันสกฤต (๒) นมัสการปาฐะ พระโหราจารย์แต่ง (๓) ชินาลังการ พระพุทธรักขิตเถระ แต่งเป็นร้อยกรอง ๒๗๑ บท พรรณนาประวัติของพระพุทธเจ้าตั้งแต่ประสูติจนถึงปรินิพพาน (๔) ชินจรีต พระเมธังกรหรือนวรัตนเมธังกร แต่งเป็นร้อยกรอง พรรณนาประวัติของพระพุทธเจ้า คล้ายคัมภีร์พุทธจรีตของสันสกฤต

๔) วิจารณ์ เป็นคัมภีร์ที่กล่าวถึงตำนาน ประวัติศาสตร์ ประวัติบุคคล เป็นต้น เช่น (๑) มหาวงศ์ พงศาวดารลังกา แต่งโดยพระมหานามเถระ (๒) ทาฐาวงศ์ หรือ ทันทวงศ์ แต่งโดยพระธรรมกิตติแห่งประเทศศรีลังกา ว่าด้วยประวัติพระทันตธาตุของพระพุทธเจ้าที่มาประดิษฐานในประเทศศรีลังกา (๓) สภา

^{๕๖} จิรภัทร แก้วกู่, เอกสารคำสอนนิชาวรรณคดีบาลี, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น, ๒๕๕๒, หน้า ๒๘. (อัคราเนนา)

^{๕๗} พัทธน์ เพ็งผลา, ประวัติวรรณคดีบาลี, หน้า ๑๒.

สนธิสัญญาพิภพ หรือ ศาสนวงศ์ เป็นคัมภีร์ที่กล่าวด้วยนิทานและตำนานพระพุทธศาสนา หรือประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา แต่งโดยพระปัญญาสามี ชาวพม่า^{๔๘}

๕) โลกศาสตร์ เป็นคัมภีร์ที่กล่าวถึงกำเนิดโลก ดวงดาวและจักรวาล ได้แก่ (๑) จักรกภาพที่ป็นแต่งโดยพระสิริมงคลอาจารย์ (๒) โลกัปปที่ปัสสาร แต่งโดยพระเมธังกรณ

๖) สังขยาปกรณ์ เป็นคัมภีร์ที่กล่าวถึงการนับ ชั่ง ตวง วัด ได้แก่ (๑) สังขยาปกาสะกั แต่งโดยพระญาณวิลาส (๒) สังขยาปกาสะกัฏฐิกา แต่งโดยพระสิริมงคลอาจารย์^{๔๙}

ถ้าแบ่งประเภทปกรณ์วิเสสตามรูปแบบลักษณะการประพันธ์ มี ๓ ประเภท คือ (๑) ปชชะ ได้แก่ คารัรยกรองซึ่งเป็นรูปแบบการประพันธ์ที่มีข้อกำหนดกฎของฉันทลักษณ์ เช่น จำนวนคำ เสียงหนัก เสียงเบา เสียงยาว เสียงสั้น (๒) คชชะ ได้แก่ รูปแบบการประพันธ์ที่เป็นความเรียงร้อยแก้วธรรมดา และ (๓) วิมิสสะ ได้แก่ รูปแบบการประพันธ์ที่มีทั้งสองอย่างผสมกัน (ในบทนี้ ดู ๒.๒.๒)

๒.๗.๓ พัฒนาการของปกรณ์พิเศษ

การแบ่งลำดับชั้นคัมภีร์บาลี มี ๓ มติ (ดังกล่าวมา) มติของนักปราชญ์ไทย แบ่งออก ๕ ประเภท มติของนักปราชญ์พม่า แบ่งออก ๙ ประเภท มติของนักปราชญ์ตะวันตก แบ่งออก ๒ ประเภท คัมภีร์ที่แต่งก่อนวิสุทธิมรรค(ก่อนยุคพระพุทธโฆษาจารย์)ซึ่งยอมรับกันในนิกายเถรวาท ได้แก่ มิลินทปัญหา เนตติปกรณ์ และเปฏโปกเทศ สามคัมภีร์ในประเทศพม่าจัดรวมในพระไตรปิฎก ในประเทศไทยแยกจากพระไตรปิฎก มติของตะวันตกจัดสามคัมภีร์อยู่นอกสายพระไตรปิฎก(Non-Canonical Works)

อรรถโยชนาพระอภิธรรมปิฎกผู้แต่งคือ พระญาณกิตติเถระ ชาวล้านนา ท่านบันทึกว่า วิสุทธิมรรคเป็นอรรถกถา^{๕๐} วิสุทธิมรรคมีความพิเศษอย่างน้อย ๒ ด้าน คือ อธิบายทั้ง ๓ ปิฎก และเป็นปกรณ์บาลีเล่มแรกที่แต่งในเกาะลังกา วงการปริยัติธรรมในประเทศไทยยกย่องวิสุทธิมรรคเป็นปกรณ์พิเศษ (ปกหน้าวิสุทธิมรรคคู่มือศึกษาบาลีในประเทศไทย ใช้ “วิสุทธิมคคส นาม ปกรณสส” ฉบับมหาจุฬาฯ ใช้ “วิสุทธิมคคปกรณ์”)

มติของผู้รู้ด้านคัมภีร์ยุคต่อมา ปกรณ์พิเศษถือเป็นงานวิชาการรูปแบบหนึ่งที่ผู้แต่งกำหนดโครงเรื่องและเนื้อหาตามมติของผู้แต่ง มีดังนี้

๑) ธรรมวินัยสังเขป มีคำอธิบายธรรมวินัยโดยสรุป หรือประมวลความ เช่น มิลินทปัญหา วิสุทธิมรรค วิมุติมรรค เป็นต้น ผู้แต่งกำหนดเค้าโครงเรื่องขึ้นตามแนวคิดของตน แล้วนำหลักคำสอนในพระไตรปิฎกมาเป็นแหล่งข้อมูลหรือเป็นฐานการแต่ง คัมภีร์เหล่านี้เรียกรวมว่าปกรณ์พิเศษ แต่มีชื่อเรียกเฉพาะว่า สังเขปบ้าง สังคหะบ้าง^{๕๑} ธรรมวินัยสังเขปมีรูปแบบเหมือนอรรถกถา เช่น สมันตปาสาทิกา สุมังคลวิลาสินี และ อัฐฐสาสินี เป็นต้น ประเด็นที่แตกต่างมี ๒ ประการ คือ (๑) ไม่อธิบายพระพุทธพจน์ตามแนวพระไตรปิฎก แต่พรรณนาตามลำดับวรรค สุตระ และบทอักษร (๒) อธิบายสรุปความเหมือนหนังสือวิชาการ

^{๔๘} ไกรวุฒิ มะโนรัตน์, **วรรณคดีบาลี ๑**, (กรุงเทพมหานคร: จริยสุนันทวงศ์, ๒๕๔๙), หน้า ๑๐๙ - ๑๑๑.

^{๔๙} จิรภัทร แก้วกู่, **เอกสารคำสอนนิขารวรรณคดีบาลี**, หน้า ๑๙ - ๒๐.

^{๕๐} ดูบทที่ ๔ ในหนังสือนี้ เรื่องวิสุทธิมรรค

^{๕๑} จิรภัทร แก้วกู่, **เอกสารคำสอนนิขารวรรณคดีบาลี**, หน้า ๒๘.

ปัจจุบัน กล่าวคือ อธิบายตามเค้าโครงเรื่องที่ผู้แต่งผูกขึ้น ถ้ามีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับพระพุทธพจน์ตอนใดก็จะอ้างอิงตอนนั้น

๒) ธรรมวิภังค์ หลักการหรือรูปแบบอธิบายขยายพุทธธรรม ตำราเหล่านี้เชื่อกันว่ามีบทบาทสำคัญต่อผลงานอรรถกถาและฎีกามาตั้งแต่พุทธกาล คัมภีร์กลุ่มนี้แม้จัดลำดับเป็นอรรถกถา แต่ไม่ได้แต่งอธิบายความพระไตรปิฎกเหมือนอรรถกถาทั้งปวง แต่มุ่งเสนอแนะวิธีการอธิบายพระไตรปิฎก หรือหนังสือแนะนำวิธีการเขียนอรรถกถา^{๒๒} ดังนั้น ธรรมวิภังค์ช่วยสื่อความเข้าใจได้ว่า การอธิบายความพุทธธรรมในพระไตรปิฎก ถือเป็นธรรมเนียมปฏิบัติว่าแต่ละคนมีอิสระที่จะตีความได้ตามแนวคิดของตน ๆ แต่มีเงื่อนไขว่าจะต้องแยกออกเป็นส่วนหนึ่งต่างหาก จะนำไปปนกับหลักพุทธธรรมไม่ได้

๓) ธรรมวินัยสตุติ คำว่าสตุติเป็นสันสกฤต แปลว่าสรรเสริญ ยกย่อง ชมเชย คำว่าธรรมวินัยสตุติจึงหมายถึงการสรรเสริญ การยกย่อง หรือการชมเชยคุณของพระพุทธเจ้า^{๒๓} บทร้อยกรองดั้งเดิมที่มีลักษณะสรรเสริญพระพุทธศาสนาที่ถือกันว่าเก่าที่สุด ทำหน้าที่สรรเสริญพระรัตนตรัย ได้แก่ บทร้อยกรองสรรเสริญพระรัตนตรัย

ตัวอย่าง พระพุทธคุณ :

ตฺ โข ปน ภวันตฺ โคตมฺ เหว กल्याณ กิตติสทโท อพฺภุคฺคโต อิติปิ โส ภควา อรหํ
สมมาสมพุทฺโธ วิชชาจรณสมปนฺโน สุกฺโต โลกวินู อนุตฺตโร บุริสทมมสารถิ
สตุถา เทวมนุสฺसानํ พุทฺโธ ภควา.....ฯ^{๒๔}

วรรณกรรมประเภทนี้ถือว่าเป็นวรรณกรรมที่สมบูรณ์แบบ ไม่ได้มุ่งแสดงหลักคำสอนเหมือนพระไตรปิฎก อรรถกถาและฎีกา แต่มุ่งใช้ภาษาเป็นสื่อหรือเป็นสัญลักษณ์แทนอารมณ์ที่ผู้แต่งรับรู้ที่กระทบและฝังใจจนก่อให้เกิดสุนทรียะทางภาษา คัมภีร์กลุ่มธรรมวินัยสตุตินิยมแต่งเป็นร้อยกรอง หรือ คัชชะ

๔) วังสปกรณ์ คำว่าวังสะ มาจากบาลีว่า วังส แปลว่าเชื้อสาย เผ่าพันธุ์ เหล่ากอ ในแง่ประวัติความเป็นมา วังสปกรณ์หมายถึงหนังสือหรือคัมภีร์ว่าด้วยนิทานพื้นบ้าน ตำนานวีรบุรุษ พงศาวดาร และประวัติศาสตร์ เช่น มหาวังสปกรณ์ มหาวงศ์ จามเทวีวังสปกรณ์ (ตำนานพระนางจามเทวี) รตนพิมพวังสปกรณ์ สังคีตยวงศ์ (ประวัติสังคายนา) เป็นต้น^{๒๕}

๕) โลกศาสตร์ คัมภีร์ว่าด้วยความรู้เรื่องโลกและจักรวาล เป็นคัมภีร์พิเศษประเภทหนึ่ง ที่ได้รับการถ่ายทอดมาพร้อมกับหลักคำสอนพระพุทธศาสนา เห็นได้จากการอธิบายและข้อความในอัครัญญสูตรในสุมังคลวิลาสินี หรือ อรรถกถาสัตตสุริยสูตรในมโนรถปुरुณี และเรื่องความเสื่อมและความเจริญแห่งกัลป์ในวิสุทธีมรรค โลกศาสตร์จัดอยู่ประเภทอัพยาทปัญหาคือปัญหาที่ไม่พระพุทธเจ้าไม่ทรงตอบ เช่น โลกเที่ยง โลก

^{๒๒} สุภาพรณ ญ บางช้าง, ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา, หน้า ๒๔๔

^{๒๓} จิรภัทร แก้วกู่, วรรณคดีบาลี : คัมภีร์ปกรณ์วิเสสภาษาบาลี, หน้า ๔๔.

^{๒๔} วิ.ม.(บาลี) ๔/๘๖/๑๒๙.

^{๒๕} จิรภัทร แก้วกู่, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑.

ไม่เที่ยง โลกมีที่ สุด หรือไม่มีที่ สุด^{๖๖} พระไตรปิฎกเล่าเรื่องเกี่ยวกับโลกและจักรวาลต่างๆ เช่น การพิเนาศและการเกิดใหม่ของโลก ใน อคคัณญสูตร^{๖๗} เรื่องอสุรในจันทิมสูตร^{๖๘} และในสุริยสูตร^{๖๙} เป็นต้น

๖) สังขยาปกรณ์ หรือ สังขยาปกาสกฏีกา ว่าด้วยวิธีคำนวณในลักษณะต่างกัน ๖ ประเภท มาตรฐาน^{๗๐} มี ๑) อัทธาสังขยา ได้แก่ มาตรการวัดระยะทาง ๒) ธัญญสังขยา ได้แก่ มาตรการตวงสิ่งของ ๓) ปมาณสังขยา ได้แก่ มาตรการชั่งสิ่งของ ๔) ภัณฑสังขยา ได้แก่ ระบบการนับจำนวน ๕) มูลภัณฑสังขยา ได้แก่ มาตรการนับเงินตรา ๖) นีลกหาปนสังขยา ได้แก่ การนับมูลค่าและการกำหนดขนาดของนีลกหาปน การกำหนดนับ ๖ ประเภทนี้ พระญาณวิลาสประพันธ์เป็นร้อยกรองด้วยฉันทลักษณ์ตันติภาษา เข้าใจว่าเป็นเจตนาของผู้ประพันธ์ต้องการให้ผู้ศึกษาสังขยาปกาสกปกรณ์ท่องจำมาตราต่าง ๆ เพื่อนำไปใช้ได้เหมือนการท่องสูตรคูณของนักเรียน ด้วยความประสงค์ให้สะดวกแก่การท่องจำ พระญาณวิลาสจึงประพันธ์เป็นร้อยกรอง หรือ คาถาสังขยาปกาสกฏีกา อีกคัมภีร์ในงานของพระสิริมังคลาจารย์ที่สืบทอดมาถึงปัจจุบัน

สรุปท้ายบท

วรรณกรรมบาลี คืองานเขียนทุกชนิดที่เรียบเรียงเป็นภาษาบาลี มีลักษณะพิเศษ ที่มีเนื้อหาเป็นคำสั่ง เป็นข้อห้ามเรียกว่าพระวินัย ที่เป็นคำสอนให้ประพฤติดีงามเรียกว่าพระธรรม ที่เป็นวิชาการล้วน ๆ ละเอียดลุ่มลึกเรียกว่าพระอภิธรรม เนื้อหาวรรณกรรมบาลีอยู่บนฐานแห่งสัจจะ ความงาม และความดี แยกประเภทมี ๓ คัมภีร์หลัก ได้แก่ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก ถ้าจัดตามลักษณะการแต่งมี ๓ ได้แก่ ความเรียงคือร้อยแก้ว ร้อยกรองคือกาพย์ กลอน โคลง ฉันท์ แต่งผสมผสานเรียกว่าวิมิสสะ วรรณกรรมบาลีพัฒนาการจากรุ่นสู่รุ่น ยุคแรกรูปแบบเป็นบอกล่าด้วยวาจาเรียกว่ามุขปาฐะ ถึงยุครวบรวมหลักธรรมคำสอนจัดเป็นหมวดจารึกเป็นลายลักษณ์อักษรเรียกว่าพระไตรปิฎกจนถึงยุคหลังพระไตรปิฎก แต่งอธิบายความพระไตรปิฎกเรียกว่าอรรถกถา คัมภีร์อธิบายอรรถกถาเรียกว่าฎีกา คัมภีร์อธิบายฎีกาเรียกว่าอนุฎีกา อุปกรณ์สำหรับการศึกษาคัมภีร์เรียกว่าสัททาพิเศษ วรรณกรรมที่แต่งตามมติของผู้แต่ง ไม่อธิบายคัมภีร์เรียกว่าปกรณ์พิเศษ ยุคปัจจุบันก้าวหน้าทางเทคโนโลยี มีผู้บรรจุวรรณกรรมบาลีลงโปรแกรมคอมพิวเตอร์และซีดีรอม ทำให้สะดวกรวดเร็วและมีประสิทธิภาพในการศึกษาค้นคว้าวิชาการทางพระพุทธศาสนา ช่วยให้หลักธรรมคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามีหลักฐานที่อ้างอิง แสดงถึงความมั่นคง และได้รับการสืบทอดต่อไป

^{๖๖} ที.สี.(ไทย) ๕/๒๙๒/๔๔๐.

^{๖๗} ที.ปา(ไทย) ๓/๕๑/๑๐๕.

^{๖๘} ส.ส.(ไทย) ๗/๒๔๓-๒๕๐.

^{๖๙} ส.ส.(ไทย) ๗/๒๔๖-๒๕๐.

^{๗๐} ประมวล เพ็งจันทร์, ชัชวาล ปุณฺณ, **สังขยาปกาสกปกรณ์ และ สังขยาปกาสกฏีกา**, การศึกษาทางไกลผ่านระบบอินเตอร์เน็ต มหาวิทยาลัยเที่ยงคืน, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๕๓, หน้า ๔. สังขยาปกาสกปกรณ์ ของ พระญาณวิลาส ชาวลาว สังขยาปกาสกฏีกา ของ พระสิริมังคลาจารย์ ชาวล้านนา

คำถามท้ายบท

คำชี้แจง

ตอนที่ ๑ : ข้อสอบอัตนัย มี ๑๐ ข้อ

๑. จงบอกความหมาย ลักษณะ ของวรรณกรรมบาลี
๒. จงบอกประเภทของวรรณกรรมบาลีมีอะไรบ้าง
๓. จงบอกความหมายและความสำคัญของบาลีพระไตรปิฎก
๔. จงอธิบายความเป็นมาของประวัติและพัฒนาการของวรรณกรรมบาลีพระไตรปิฎกมีมาอย่างไร
๕. จงบอกความหมายและความสำคัญของวรรณกรรมบาลีอรรถกถา
๖. ประเภทของวรรณกรรมบาลีอรรถกถามีอะไรบ้าง อะไรบ้าง และจงยกตัวอย่างมาสัก ๒ ตัวอย่าง
๗. จงบอกความหมายและความสำคัญของวรรณกรรมบาลีฎีกา อนุฎีกา และโยชนามาโดยสังเขป
๘. จงให้ความหมาย และความสำคัญของวรรณกรรมบาลีฎีกา อนุฎีกา ตามที่ได้ศึกษามา
๙. วรรณกรรมบาลีฎีกา อนุฎีกาและโยชนามีการจัดประเภทไว้อย่างไร
๑๐. จงบอกความหมายของวรรณกรรมปกรณ์วิเสสและการจัดประเภทของวรรณกรรมปกรณ์วิเสส

ตอนที่ ๒ : ข้อสอบปรนัย มี ๑๐ ข้อ ให้กาเครื่องหมาย x ทับข้อ ก ข ค ง ที่ถูกที่สุดเพียงข้อเดียว

๑. ข้อใดเป็นความหมายของวรรณกรรมบาลี

ก. งานเขียนที่บันทึกด้วยภาษาบาลี	ข. งานเขียนยุคพระไตรปิฎก
ค. งานเขียนยุคอรรถกถา	ง. งานเขียนยุคปกรณ์พิเศษ
๒. ข้อใดจัดอยู่ในกรอบวรรณกรรมบาลี

ก. ภาษาที่รักษาไว้ซึ่งพระพุทธพจน์	ข. รูปแบบการประพันธ์ คือ ร้อยแก้ว ร้อยกรอง และ วิมิสสะ
ค. งานเขียนที่บันทึกด้วยภาษาบาลี	ง. ลักษณะที่เป็นคำสั่งและคำสอน
๓. ภาษาบาลีมีวิวัฒนาการจากภาษาใด

ก. ภาษาอริยกะ	ข. ภาษาภาคี
ค. ภาษาสันสกฤต	ง. ภาษาสิงหล
๔. ข้อใดไม่จัดเป็นที่มาวรรณกรรมบาลี

ก. การตรัสรู้	ข. การเผยแผ่ของพระพุทธเจ้า
ค. การทำสังคายนา	ง. การศึกษาเล่าเรียนวรรณกรรมบาลี

๕. ข้อใดเป็นความหมายตามรูปศัพท์ของ “ไตรปิฎก”
- ก. ภาชนะที่บรรจุพระพุทธรูป
ข. คัมภีร์ที่บรรจุพระธรรมวินัย
ค. ตะกร้าสามใบ
ง. วรรณคดีเถรวาท
๖. ข้อใดเป็นความหมายของอรรถกถา
- ก. คัมภีร์อธิบายพระวินัยปิฎก
ข. คัมภีร์อธิบายพระสุตตันตปิฎก
ค. คัมภีร์อธิบายพระอภิธรรมปิฎก
ง. คัมภีร์อธิบายพระไตรปิฎก
๗. สมันตปาสาทิกา มีเนื้อหาประเภทใด
- ก. อธิบายพระอภิธรรมปิฎก
ข. อธิบายพระสุตตันตปิฎก
ค. อธิบายพระวินัยปิฎก
ง. อธิบายพระวินัยปิฎกกับพระสุตตันตปิฎก
๘. คัมภีร์ต่อไปนี้ ข้อใดคืออรรถกถา
- ก. ว่างสปรณ
ข. โลกศาสตร์
ค. สังขยาปรณ
ง. สมันตปาสาทิกา
๙. ข้อใด ไม่อยู่ในกรอบของ “ปกรณ์พิเศษ”
- ก. หนังสือที่แต่งขึ้นเพื่ออธิบายหลักธรรมะ ไม่เฉพาะเจาะจงคัมภีร์เล่มใดเล่มหนึ่ง
ข. หนังสือที่แต่งแสดงภูมิรู้ ภูมิธรรม ตามแนวคิดที่เกิดขึ้นอย่างอิสระ
ค. หนังสือที่แต่งอธิบายขยายความคำสอนให้พิเศษไปจากที่มีอยู่เดิม
ง. หนังสือที่แต่งขึ้นจากรวบรวมหัตถ์จารย์
๑๐. ปกรณ์พิเศษประเภทธรรมวินัยสังเขป มีลักษณะอย่างไร
- ก. อธิบายความบาลีในพระไตรปิฎกอย่างย่อหรือรวบยอดแทนการอธิบายเป็นปิฎก ๆ
ข. แสดงหลักและวิธีวิเคราะห์แจกแจงพระธรรมและพระวินัย
ค. กล่าวถึงตำนาน ประวัติศาสตร์ ประวัติบุคคล
ง. สรรเสริญพระรัตนตรัย

เอกสารอ้างอิงประจำบท

กรมศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. **ประวัติพระพุทธศาสนาแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี เล่ม ๑.**

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๕.

ไกรวุฒิ มะโนรัตน์. **วรรณคดีบาฬี ๑.** กรุงเทพมหานคร : จริยสุนันทวงศ์, ๒๕๔๙.

จิรภัทร แก้วกู่. **เอกสารคำสอนนิสิตวารณคดีบาฬี.** มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น

ประมวล เพ็งจันทร์, ชัชวาล ปุญฺญปัน. **สังขยาปกาสกปกรณ์ และ สังขยาปกาสกฏีกา การศึกษาทางไกลผ่านระบบอินเทอร์เน็ต มหาวิทยาลัยเที่ยงคืน.** มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๓.

โปรง ชื่นใจ น.ท.. **พระพุทธเจ้าทรงใช้ภาษาอะไรแสดงพระธรรมเทศนา.** พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร, มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒.

พัฒน์ เพ็งผลา. **ประวัติวรรณคดีบาฬี** พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๖.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). **ตื่นกันเสียที จากความเท็จ.** พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๗.

_____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม.** พิมพ์ครั้งที่ ๑๖. กรุงเทพมหานคร : เอส. อาร์. ปริณดี้ง แมสโปรดัก จำกัด, ๒๕๕๑.

_____. **รู้จักพระไตรปิฎก เพื่อเป็นชาวพุทธที่แท้.** พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : เอ็ดดิสันต์เพรสโปรดักส์, ๒๕๔๓.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต). **พระไตรปิฎก สิ่งที่ชาวพุทธต้องรู้.** พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๗.

พระศรีวิสุทธิคุณ (สฤชดี ประชาตฺ). “การศึกษาวิเคราะห์หลักการและเหตุผลของการสร้างสรรค์วรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาในสมัยสุโขทัย”. **สารนิพนธ์ดุขฎิบัณฑิตสาขาวิชาพระพุทธศาสนา. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕.**

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาเตปิฎก ๒๕๐๐.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. **พระไตรปิฎกภาษาไทย.** กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับ สยามรฎฐเตปิฎก ๒๕๒๕.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

_____. **พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา แปล ชุด ๙๑ เล่ม.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกศึกษา.** กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘.

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **วรรณคดีบาลี ปรับปรุง**. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒**. กรุงเทพมหานคร : นานมีบุ๊คพับลิเคชันส์, ๒๕๔๖.

สุชีพ ปุญญานุภาพ. **พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน**. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๗.

สุภาพรณ ฌ บางช้าง. **ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖.

เสฐียรพงษ์ วรรณปก. **คำบรรยายพระไตรปิฎก**. กรุงเทพมหานคร : หอรัตนชัยการพิมพ์, ๒๕๔๐

Law, B. C., **A History of Pali Literature** Vol. II. Varanasi : Bhartiya Publishing House, 1933.

Norman, k.R. **Pali Literature**. Germany, Wiesbaden : Otto Harrassowitz, 1983.

V. Hinber, Oskar. **A Handbook of Pali Literature**. New Delhi : Munshiram Manoharlal, 1997.

“สมันตปาสาทิกา : มารยาทที่พึงประสงค์ในอริยวินัย” ใน [https:// www.mcu.ac.th](https://www.mcu.ac.th)

<https://www.saranukromthai.or.th/sub/book/book.php?book=6 &chap=2 &page=t1 6 - 2 - infodetail03.html>